

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»**

Əlyazma hüququnda

QƏNBƏROV MAHMUD ALMAZ

**«İNVESTİSİYA FƏLİYYƏTİNİN UÇOTUNUN VƏ AUDİTİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ »**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402- «Mühasibat uçotu və audit»

İxtisas: «İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit»

Elmi rəhbər: dos. A.Q.Məmmədova

Magistr proqramının rəhbəri: dos. R.N.Kazımov

Kafedra müdiri: prof. S.M.Səbzəliyev

BAKİ-2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I Fəsil. İnvestisiya fəaliyyətinin uçotu və auditinin nəzəri əsasları.....	6
1.1. Müasir dövrdə müəssisənin investisiya siyasəti və onun xüsusiyyətləri.....	6
1.2. İnvestisiyanın uçotu və auditü üzrə obyektlərin əsaslandırılması.....	11
1.3. İnvestisiya üzrə göstəricilərin maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsi.....	16
II Fəsil. İnvestisiya fəaliyyətinin uçotu və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri..	24
2.1. İnvestisiya fəaliyyətinin mühasibat uçotunun mövcud qaydası.....	24
2.2. İnvestisiya fəaliyyətinin cari idarəetmə uçotunun təşkili.....	28
2.3. İnvestisiya fəaliyyətinin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	33
III Fəsil. İnvestisiya fəaliyyətinin auditü və onun təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətləri.....	38
3.1. İnvestisiya fəaliyyətinin auditinin təşkili.....	38
3.2. İnvestisiya fəaliyyətinin səmərəliyinin analitik qiymətləndirilməsi.....	45
3.3. İnvestisiya fəaliyyətinin auditinin təşkili prosedurlarının təkmilləşdirilməsi.....	58
Nəticə.....	68
Ədəbiyyat siyahısı.....	71

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Son on illikdə respublikanın iqtisadi inkişafında müsbət meyllər müşahidə olunur. 2000-2013-cü illərdə respublikanın iqtisadiyyatına ümumilikdə 160 milyard ABŞ dolları məbləğində investisiya qoyulmuşdur. Həmin illər ərzində neft fonduna ümumi daxilolmalar 97,3 milyard ABŞ dolları təşkil etmiş, ümumi daxili məhsul 3,4 dəfə, sənaye məhsulu istehsalı 3,1 dəfə, qeyri neft sektoru üzrə məhsul istehsalı 2,6 dəfə artmışdır. İnvestisiya ölkə iqtisadiyyatının inkişafı dinamikasına bilavasitə təsir göstərən, bütövlükdə ölkənin, eləcə də ayrı-ayrı müəssisələrin gələcəyini müəyyən edən mühüm amillərdən biri hesab olunur.

İnvestisiya fəaliyyəti biznesin mürəkkəb və riskli növlərindən biridir. Onun nəticələri bütövlükdə sahibkarlığın inkişafına böyük təsir göstərir. Müasir şəraitdə investisiya iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsinin, iqtisadi artımın davamlı inkişafının təmin olunmasının, elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətlərinin tətbiqinin, təsərrüfat fəaliyyətinin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinin mühüm vasitəsi kimi çıxış edir. Məsələyə bu aspektdən yanaşdıqda, belə bir fikir formalaşır ki, müəssisələrdə resursların əsas kapitəla yönəldilməsinin məqsədə uyğunluğunun düzgün qiymətləndirilməsi investisiya xərclərinin həcmi, investisiya resurslarından istifadənin mümkün variantları və investisiya obyektlərinin vaxtında yaradılması haqqında tam və dürüst informasiya əsasında mümkündür.

Məlum olduğu kimi, respublikamızda Mühasibat Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları (MHBS) və Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına (MUBS) uyğun Milli Mühasibat Uçotu Standartları (MMUS) hazırlanmış və 2010-cu ildən başlayaraq müəssisələrdə həyata keçirilməyə başlamışdır. Bu baxımdan investisiya proseslərinin müəssisələrin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində rolu və önəmi artmış ,

onun uçotu, auditı və təhlili məsələləri günün aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Kommersiya təşkilatlarının investisiya fəaliyyətinin idarəetmə uçotu və auditinin nəzəri-metodoloji əsaslarının bəzi aspektləri respublikanın iqtisadçı alimləri S.M.Səbzəliyev, S.M.Qasimov, Q.Ə.Abbasov, C.B.Namazova, H.A.Cəfərli, R.N.Kazimov, V.M.Quliyev və b., eləcə də yaxın və uzaq xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərindən B.Nidlz, E.S.Xendriksen, R.Entoni, A.D.Şeremet, A.M.Jdanov, A.M.İlişev, V.B.Ivaşkeviç, Y.V.Sokolov, T.P.Karpova, O.Y.Nikolayeva, V.F.Paliy, Sokolov Y.V. və digərlərinin elmi tədqiqat işlərində nəzərdən keçirilmişdir.

Sözü gedən problemlər üzrə kifayət qədər tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq, neft sənayesi müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin uçotu, auditı və təhlili üzrə nəzəri cəhətdən hazırlanmış və praktiki tətbiqi mümkün olan kompleks yanaşma yoxdur. Problemin aktuallığı və mikro səviyyədə onun kifayət qədər işlənməməsi tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin məqsədi təsərrüfat subyektlərində investisiya fəaliyyətinin uçotu və auditı sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş nəzəri qaydaların və praktiki təkliflərin hazırlanmasıdır. Bu məqsədin gerçəkləşməsi üçün tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilərək həll edilmişdir:

- sənaye müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin uçotu və auditinin təşkili xüsusiyyətlərinin tədqiq olunması;
- investisiya fəaliyyətinin uçotunun və auditinin obyektlərinin tərkibinin əsaslandırılması;
- investisiya fəaliyyətini səciyyələndirən göstəricilərin maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsinin mövcud qaydasının qiymətləndirilməsi və onun təkmilləşdirilməsi;

–investisiyanın auditinin aparılması metodikasının ayrı-ayrı elementlərinin və məzmununun əsaslandırılması;

–investisiya fəaliyyətinin uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəaliyyətinin uçotu və auditinin təşkilinin nəzəri–metodiki və praktiki aspektləri tədqiqatın predmetini, neft sənayesi müəssisələri obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılmış elmi tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

–investisiya fəaliyyətinin uçotunun mahiyyətinə və onun obyektlərinin tərkibinin (investisiya resursları, xərcləri, obyektləri və investisiya fəaliyyətindən iqtisadi səmərə) formalaşmasına yeni yanaşma əsaslandırılmışdır;

–strateji və cari tədqiqat obyektləri kəşiyində investisiya fəaliyyətinin uçotunun investisiya sisteminin məzmunu dəqiqləşdirilmişdir;

–investisiya fəaliyyətinin auditinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə tətbiq olunan analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Aparılmış tədqiqat əsasında əldə edilmiş nəticələr təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəaliyyətinin uçotu, təsərrüfat subyektlərinin investisiya vəziyyətinin uçotu, auditı və qiymətləndirilməsi prosesində geniş istifadə olunmasına istiqamətlənmişdir ki, bu da, investisiya fəaliyyətinin uçotunun və auditinin daha səmərəli sisteminin yaradılmasına, idarəetmə xidməti üzrə analitik işlərinin keyfiyyətini yüksəltməyə, müəssisənin investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə imkan verəcəkdir.

İşin strukturu. Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I Fəsil. İnvestisiya fəaliyyətinin uçotu və auditinin nəzəri əsasları.

1.1. Müasir dövrdə müəssisənin investisiya siyasəti və onun xüsusiyyətləri

“İnvestisiya” anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Belə fərqlilik bu anlayışın müxtəlif səviyyələrdə ayrı-ayrı mənalara kəsb etməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, mikro iqtisadi və makroiqtisadi səviyyələrdə «investisiya» anlayışına fərqli şəkildə yanaşırlar. İnvestisiya fəaliyyətinin mikro və makro səviyyədə müəyyən edilməsi yanaşmalarını müqayisə etsək onlar arasında prinsipial fərqlərin olduğunu görürük.

- İnvestisiya fəaliyyətində gəlirlər müxtəlif formalarda müəyyən edilir . Makrosəviyyədə bu sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən və istehsalın o, cümlədən qeyri-istehsal sahələrinin inkişafına yönəldilən mənfəət kimi qəbul edilir. Müəssisə səviyyəsində isə bu maliyyə aktivlərinin alqı -satqısından əldə olunan faiz , istehsal fəaliyyətindən mənfəət , icra gəlirləri və digər satışdan kənar gəlirlərdir .

- İnvestisiya obyektlərinin izahında eyniliyin olması.Belə ki təsərrüfatçılıq praktikasında mənfəət gətirməsi üçün sərf olunan istənilən pul vəsaitləri investisiya kimi qəbul edilir.Makrosəviyyədə isə investisiya xərclərinə aid edilir.

- İnvestisiya fəaliyyətinin məzmunu da müxtəlif formalarda müəyyən edilir. Müəssisə səviyyəsində bu fəaliyyətə gəlir gətirən istənilən fəaliyyət aid edilir. Makro səviyyədə isə investisiya fəaliyyəti iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafı ilə əlaqələndirilir. İnvestisiyalarının məbləği iqtisadi inkişafın meyarı kimi qəbul olunur. Əgər məcmu investisiyalar amortizasiya ayırmalarından azdırsa , onda təkrar istehsal məhdudlaşmış xarakter daşıyır ,əgər bərabərdirsə onda sadə təkrar istehsal prosesi baş verir , əgər böyükdürsə onda geniş təkrar istehsal prosesi baş verir. Başqa sözlə iqtisadiyyatın tənzimlənməsində tətbiq

olunan makroiqtisadi madellərdə istifadə olunan investisiya anlayışının mahiyyətilə təsərrüfat subyektlərinin qəbul etdiyi mahiyyət arasında fərqlər mövcuddur. İnvestisiya nəzəriyyələri ilə praktiki investisiya fəaliyyəti arasında bəzi ziddiyyətlər məhz buradan qaynaqlanır.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı təsərrüfat subyektlərinin və onların rəqabət qabiliyyətinin artmasını, digər tərəfdən isə dinamik dəyişən iqtisadiyyat şəraitində onların fəaliyyətinin sabitliyinin və davamlılığının təmin olunmasını tələb edir. Bütövlükdə cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin inkişafı maddi nemətlərin geniş təkrar istehsalına əsaslanır ki, bu da milli məhsulun və gəlirlərin artırılmasını təmin edir. Bu artımın təmin olunması üçün əsas vasitələrdən biri maliyyə qoyuluşlarının həyata keçirilməsidir ki, bu da özündə maliyyə qoyuluşu prinsiplərini, həmçinin bu əməliyyatların reallaşdırılması üzrə praktiki fəaliyyəti əks etdirir.

İnvestisiya qoyuluşunda başlıca məqsəd respublikada strateji əhəmiyyət kəsb edən istehsal sahələrinin və bununla bağlı xidmət sferasının, xüsusilə də, ümumilikdə sosial infrastrukturun yaradılması və son nəticədə lazımi mənfəətin əldə edilməsidir. Odur ki, iqtisadiyyatla bağlı bütün sahələrdə əmlak, o cümlədən, əsas fondlar, dövlət vəsaiti, qiymətli kağızlar, məqsədli pul əmanətləri, intellektual sərvətlər, elmi-texniki məhsullar və digər mülkiyyət obyektləri, habelə, əmlak hüquqları və s. investisiya fəaliyyətinin obyektinə hesab edilə bilər.

Müəssisə investisiya fəaliyyəti həyata keçirdikdə investisiya qoyuluşlarının ən səmərəli istiqamətlərinin təyində problemlərlə qarşılaşır. Ona görə də investisiya qoyuluşlarının cari və perspektiv istiqamətlərinin müəyyən edilməsi müəssisənin investisiya siyasətinin işlənməsi prosesində aparılmalıdır. Müəssisənin investisiya siyasətinin xüsusiyyətləri bir sıra amillərlə təyin olunur. Bu amillər içərisində ən çox əhəmiyyətə malik olanlar aşağıdakılardır : mülkiyyət

formasını , müəssisənin həyat dövrünün mərhələsi, iqtisadi fəaliyyətin növü , strateji prioritetləri , istehsalın texniki səviyyəsi, maliyyə-iqtisadi vəziyyəti.

Müəssisənin investisiya siyasəti ilk növbədə qoyuluşların obyektlərinə görə onun investisiya prioritetlərini müəyyən edir. İnvestisiyalar qoyuluş obyektlərinə görə real və maliyyə, kapital yaradan və portfel növlərinə bölünür. İnvestisiya siyasətinin işlənməsi prosesində qoyuluşların konkret istiqamətləri müəyyən olunur. Yuxarıda qeyd olunmuş amillərdən asılı olaraq onlar ola bilər: əsas, köməkçi və xidmətdəici istehsal, innovasiya, işçi heyətinin hazırlanması və ixtisasın artırılması, əməyin mühafizəsi, təbiətin mühafizə fəaliyyəti və s.

Müasir dövrdə maliyyə resurslarının öz xeyirlərinə bölgüsü ilə əlaqədar olaraq investisiya siyasətində ayrı-ayrı subyektləri- kommərsiya müəssisələri gətirdikcə daha çox rol oynamağa başlamışdır . Məhz buna görə mikrosəviyyədə investisiya siyasətinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmaqdadır. Müəssisələrin investisiya siyasəti dedikdə, yaxın və uzaq perspektivdə müəssisənin işinin maliyyə sabitliyini təmin etmək məqsədilə xüsusi , borc alınmalı və digər vəsaitin investisiyaya əlverişli qoyuluşunu təmin edən kompleks tədbirlər başa düşülür. Belə qənaəətə gəlmək olar ki, investisiya siyasəti - müəssisənin ümumi maliyyə strategiyasının tərkib hissəsi olmaqla , istehsal potensialının genişləndirilməsi və yeniləşdirilməsinin daha səmərəli yolunun və reallaşdırılmasının seçilməsindən ibarətdir.

İnvestisiyalar müəssisənin dinamik fəaliyyətinə və aşağıdakı məsələləri həll etməyə kömək edir.

- Müəssisə fəaliyyətinin müəssisə maliyyə və material resurslarının yığılması nəticəsində genişləndirilməsi,
- Yeni fəaliyyətin əldə olunması,
- Biznesdə yeni biliklərin əldə edilməsi.

Müəssisənin investisiya fəaliyyəti müəyyən səviyyədə dövlət siyasətindən asılıdır. Dövlət öz fəaliyyəti ilə bu prosesi dondura və fəaliyyətini genişləndirə bilər. Bazar iqtisadiyyatının xeyli müsbət cəhətləri olsa da, o investisiya fəaliyyətini, sosial problemləri, və həmçinin ayrı – ayrılıqda vətəndaşları avtomatik olaraq idarə etmə qüvvəsinə malik deyil. Bazar iqtisadiyyatı gəlirin bərabər bölünməsinə, əmək hüquqlarının qorunmasını və s. təmin etmir. Özəl biznes dövlətə və ictimaiyyətə lazım olan, lakin xeyli gəlir gətirməyən layihələrə kapital qoyuluşları etməyə maraqlı deyillər. Bazar iqtisadiyyatı çoxlu aktual problemlərin həllində heç bir köməklik göstərmir.

Müasir dövrdə müəssisədə investisiya siyasəti işlənilib hazırlanarkən aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməlidir

- investisiya siyasətinin müəssisənin strateji planının yerinə yetirilməsinə və maliyyə sabitliyinə nail olunmasına yönəldilməsinə ;
- inflyasiya və risk amillərinin uçotunun aparılmasına;
- investisiyanın iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasına;
- portfel və real investisiyanın optimal strukturunun formalaşmasına ;
- xarici mənbələri də nəzərə alınmaqla mövcud resurslar əsasında layihə və investisiyaların əhəmiyyəti və ardıcılığına görə növbəliliyinə;
- investisiyanın maliyyələşdirilməsinin daha etibarlı və ucuz mənbə və metodlar seçilməsinə.

Müasir dövrdə müəssisənin investisiya siyasətini əsaslandırmasında aşağıdakılar nəzərə alınır:

- məhsulların növü, həcmi və keyfiyyəti (müəssisənin qəbul etdiyi investisiya siyasətinə uyğun olaraq);
- investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin ardıcılığı;
- müəssisənin ixtisaslaşma səviyyəsi, onun istehsal texnologiyası və avadanlıqların üstünlüyü, təşkilatın texniki və iqtisadi təhlükəsizliyi;

- investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün birdəfəlik xərclər, həmçinin kapital investisiyalar, tikinti-quraşdırma işlərinə xərclər, elmi-tədqiqat və inkişafı-quruluşlu(konstruktor) işləri və qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsi;

- müəssisənin cari istismar xərcləri, onun əməliyyat xərcləri, o cümlədən məhsulların istehsalına xərclər;

- təşkilatın sabit və dəyişən xərcləri ;

- vergilər və digər məcburi ödənişlər;

- müəssisələrin məhsullarının qiyməti və məhsullarının satışından gəliri.

İnvestisiya layihələrinin əsas göstəriciləri qaytarılma müddətidir və büdcəyə gəlirlərin həcmnin büdcədən ödənişlərin həcminə nisbətidir . İnvestisiya effektivliyini əlavə qiymətləndirmək üçün digər göstəricilər və əmsallar istifadə oluna bilər.

Müəssisənin investisiya siyasətini inkişaf etdirərək mümkün risklərini qiymətləndirmək məqsəduyğundur. Kommersiya risklərinin təsiri (tikinti, istehsal, marketing, kredit və valyuta risklərin müxtəlif növləri) investisiya layihəsinin gözlənilən gəlirliliyin, güman olan dəyişiklikdən və investisiya səmərəliliyinin müvafiq azalmasından qiymətləndirilir. İnvestisiyanın qeyri-kommersiya risklərə (təbii fəlakətlər, mülki iğtişaşlar, dövlətin iqtisadi siyasətində dəyişikliklərin) qarşı qorunması investorlardan asılı olmayan, dövlət zəmanətinin və ya sığorta investisiyalarının alınması ilə həyata keçirilə bilər.

İnvestisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsi zamanı müxtəlif mənbələrdən istifadə edəndə, təşkilatın investisiya siyasəti çərçivəsində həyata keçirilən, onların həyata keçirilməsi müddətlərin ümumi azalması ilə yanaşı, layihənin həyata keçirilməsi bir müddət ərzində tərəflər üçün məqbul olan ödənişlərin paylanması razılaşdırılır. Kredit ehtiyatlarının cəlb olunması halında minimum faiz ödənişləri və onların maksimum qaytarılma müddəti mümkün olaraq təmin olunur.

1.2. İnvestisiyanın uçotu və auditü üzrə obyektlərin əsaslandırılması.

İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə investisiya fəaliyyəti investisiya qoyuluşu və ya investisiyalasdırma və investisiyanın həyata keçirilməsi üzrə praktiki hərəkətlərin məcmusu kimi başa düşülür. İnvestisiyalar əsasən iqtisadiyyatın maddi, maliyyə və innovasiya bölmələrinə yönəldilir. İqtisadiyyatın maddi bölməsində investisiyaların aşağıdakı istiqamətlərini fərqləndirmək lazımdır: əsas vəsaitlərə kapital qoyuluşları, daşınmaz əmlaka investisiyalar, digər real aktivlərə investisiyalar. İnvestisiya qoyuluşunun obyektlərinə görə investisiyalar real (mövcud maddi-texniki bazanın təzələnməsinə, istehsal güclərinin artırılmasına, yeni məhsul və texnologiyaların mənimsənilməsinə, bina və tikililərin yaradılmasına) və maliyyə investisiyalarına (qiymətli kağızlara uzunmüddətli qoyuluşlar, xammalın göndərilməsini və məhsulların reallaşdırılmasını təmin edən korporativ birgə müəssisələrə uzunmüddətli qoyuluşlar) bölünür.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində hər hansı əmlak, o cümlədən əsas fondlar və dövriyyə vəsaiti, qiymətli kağızlar, məqsədli pul əmanətləri, elmi-texniki məhsullar, intellektual sərvətlər, digər mülkiyyət obyektləri, habelə əmlak hüquqları investisiya fəaliyyətinin, eyni zamanda idarəetmə uçotunun və auditinin obyekti ola bilər. İnvestisiya fəaliyyəti investorun özünün maddi və intellektual sərvətləri, maliyyə vəsaiti, borc və cəlb edilmiş maliyyə vəsaiti, xarici investisiya və digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilə bilər.

İnvestisiya fəaliyyətinin əsas kapital, qiymətli kağızlar, məqsədli pul əmanətləri, elmi-texniki məhsullar, intellektual sərvətlər, digər mülkiyyət obyektləri, habelə əmlak hüquqları kimi obyektləri eyni zamanda investisiya fəaliyyətinin idarəetmə uçotunun obyektləri qismində çıxış edir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda istifadə olunan «investisiya» anlayışının mahiyyəti və məzmunu ilə əlaqədar iqtisadçı alimlərin fikirləri və bu kateqoriyanın məzmununa yanaşmalar müxtəlif və çoxtərəflidir. Belə ki, bəzi müəlliflər investisiyanı mənfəət (gəlir) əldə etmək, yaxud müsbət sosial effektdə nail olmaq məqsədi ilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaiti, habelə, maddi və intellektual sərvət kimi, iqtisadi sistemdə müəyyən funksiya daşıyan kapitalın həcmnin, yəni insanlar tərəfindən yaradılmış istehsal vasitələrinin təklif olunan miqdarının artırılması kimi şərh edirlər.

Bəzi müəlliflər isə investisiyanı mənfəət (gəlir) əldə etmək, yaxud, müsbət sosial effektdə nail olmaq məqsədi ilə sahibkarlıq obyektlərinə və fəaliyyətin digər növlərinə qoyulan pul vəsaitləri, məqsədli bank kreditləri, paylar, səhmlər, digər qiymətli kağızlar, texnologiyalar, maşınlar, avadanlıqlar, lisenziyalar, digər istənilən əmlak, yaxud əmlak hüququ kimi, şirkətin əsas vəsaitlərinə aid uzunmüddətə alınmış qiymətli kağızlar, gələcəkdə uzun müddət ərzində gəlir əldə etmək ümidi ilə resursların sərf olunması, müəyyən vaxta müəssisəyə pulun qoyulması, pul ödəmələri və pul daxilolmalarına səbəb olan sahibkarlıq hərəkəti, faiz, dividend, royalti və icarə haqqı formasında, eləcə də kapitalın dəyərinin artması formasında iqtisadi fayda gətirən aktivlər kimi, səciyyələndirir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda investisiya gələcəkdə gəlir əldə etmək məqsədilə cari istehlakdan imtina, istehlakdan müəyyən məqsədlər üçün yayındırılmış vəsait axını, kapitalın qorunub saxlanması və artırılması məqsədilə vəsait qoyuluşu, maliyyə resurslarının uzunmüddətli kapital qoyuluşu formasında istifadəsi kimi də nəzərdən keçirilir.

Investisiyanın müxtəlif növlərini fərqləndirmək lazımdır: real investisiyalar, portfel investisiyaları, maliyyə investisiyaları, qısamüddətli və uzunmüddətli investisiyalar.

Mühasibat uçotu çərçivəsində «investisiya resursları» və «investisiyalasdırma» anlayışlarından istifadə əsaslandırılmışdır. Belə ki, mənfəət (gəlir) və müsbət iqtisadi və sosial səmərə əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq fəaliyyətinə yönəldilmiş pul vəsaitləri, məqsədli bank əmanətləri, paylar, səhmlər və digər qiymətli kağızlar, texnologiya, maşın və avadanlıqlar, lisenziyalar investisiya resursları qismində nəzərdən keçirilir.

Müəssisənin investisiya resurslarını real və maliyyə investisiyası obyektlərinə qoyuluşların həyata keçirilməsi üçün cəlb etdiyi kapitalın bütün formaları kimi səciyyələndirmək olar. İnvestisiya olunan obyektlərə vəsait qoyuluşları investisiya resurslarından istifadənin əsas məqsədini təşkil edir. Məsələn bu anlamda nəzərdən keçirsək, onda belə bir düzgün yanaşmanı qeyd etmək olar ki, investisiya resursları anlayışına həm istehlak oluna bilən və həm də investisiya istiqamətinin həyata keçirilməsi dövründə yarana biləcək resursların bütün növlərini, təşkilatın investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün formalaşdırılan bütün pul növləri və ya digər aktivləri aid etmək olar. Fikrimizcə, investisiya resursları anlayışına belə yanaşma düzgündür. Belə ki, konkret investisiya layihəsi çərçivəsində eyni əmlak növü həm investisiya resursu, həm də investisiya obyekti qismində çıxış edə bilər. Beləliklə, investisiya resurslarını investisiya fəaliyyəti obyektlərinə yönəldilmiş müəssisənin istənilən resurs növü kimi - kapital, material, maliyyə, təşkilati, əmək, intellektual, texnoloji, informasiya resursları, əmlak hüququ və b. səciyyələndirmək olar.

Cari uçotda və hesabatda aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin qiymətləndirilməsi qaydası mühasibat uçotunun aparılması və hesabatların tərtib olunması zamanı əsas götürülən «Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə» MMUS 7, «Ehtiyatlar üzrə» MMUS 8, «Qeyri-maddi aktivlər üzrə» MMUS 12- də, eləcə də mühasibat uçotu üzrə digər normativ aktlarda öz əksini tapmışdır. Bu zaman qiymətləndirmə üsulu qiymətləndirmə obyektiindən və qiymətləndirmə vaxtında asılı olaraq seçilir. Eyni

zamanda bazarın müxtəlif şəraitində mühasibat uçotu obyektlərinin dəyəri haqqında mühasibat informasiyası istifadəçilərinin məlumat əldə etmək arzusu maliyyə və idarəetmə uçotu sistemində investisiya resurslarının müxtəlif qiymətləndirilməsinə səbəb olur.

Bəzi ədəbiyyatlarda investisiyalar mahiyyət etibarı ilə nəinki kapital qoyuluşları ilə eyniləşdirilir, eləcə də bu qoyuluşların uzunmüddətli xarakterli olması qeyd olunur. Kapital qoyuluşları – pul vəsaitlərinin əsas kapitalla avans şəklində köçürülməsi ilə əlaqədar sərmayə formalarından biridir. Investisiyalar ümumiyyətlə, həm pul, həm də real kapitalla qoyulmuş vəsaitlərdir. Bu, pul vəsaitləri, kreditlər, qiymətli kağızlar, daşınmaz və daşınan əmlak, intellektual mülkiyyətə və digər dəyərli sahələrə qoyulan vəsaitlər şəklində həyata keçirilə bilər. İnvestisiyaların bu şəkildə müəyyən olunması iqtisadi səciyyə daşıyır. Kapital qoyuluşu gələcəkdə xalis mənfəəti formalaşdırmaq və əldə etmək, maliyyə resurslarını istehsal aktivlərinə çevirmək məqsədi ilə iqtisadi resursların uzun müddətə yatırılması, bilavasitə əmanətlərin istehsal vasitələrinə transformasiya olunmasını prosesi kimi nəzərdən keçirilir.

B.Nidlz, X.Anderson, D. Kolduel belə hesab edir ki, kapital qoyuluşu əsas vəsaitlərin və digər uzunmüddətə istifadə olunan aktivlərin alınmasına və ya yaradılmasına, bir neçə hesabat dövrlərində mənfəət əldə olunmasını təmin edəcək xərclərdir. P.S.Bezrukix, P.I.Kamışanov, I.V.Barsukova, I.M. Qustyakov, E.P.Kozlovanın fikrincə kapital qoyuluşu-investisiyanın əsas vəsaitlərə yönəldilən hissəsidir, o cümlədən əsas fondların geniş təkrar istehsalına, yeni tikintiyə, mövcud müəssisələrin genişləndirilməsinə, yenidən qurulmasına və texniki yenidən silahlanmaya, maşınların, avadanlıqların, inventarların alınmasına, eləcə də layihə-axtarış işlərinə xərclərdir.

Kapital qoyuluşu anlayışı ilə əlaqədar deyilən fikirlərə tənqidi yanaşaraq belə bir fikiri formalaşdırmaq olar ki, «investisiya» anlayışı özünün məzmununa,

tərkib «zənginliyinə» və daşdığı məna yükünə görə «əsasla vəsait qoyuluşu» anlayışından fərqlidir və genişdir. Fərqlərdən biri əsas vəsait qoyuluşunun özünün investisiyanın tərkib hissələrindən biri olmasıdır. İnvestisiya mütərəqqi proses baxımından innovasiyanı özündə birləşdirir. İnvestisiyanın tərkibi yalnız əsaslı vəsait qoyuluşu və innovasiyadan ibarət deyildir. İnvestisiya həm də sənaye mülkiyyətçisi hüquqa malik olmaq üçün investor tərəfindən çəkilən xərcləri də əhatə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya fəaliyyətinin uçotu obyektləri eyni zamanda auditin obyektləri qismində də nəzərdən keçirilə bilər. Çünki, maliyyə hesabatlarının audit prosesində bütövlükdə təşkilatın mühasibat hesabatının dürüstlüyü, mühasibat uçotunun obyekt kimi investisiya fəaliyyətinin vəziyyəti qiymətləndirilir, onun idarəetmə uçotu sistemində formalaşan göstəriciləri tədqiq olunur. Burada məqsəd investisiya resurslarından səmərəli istifadə olunması üzrə tədbirlərin hazırlanmasıdır. İnvestisiya qoyuluşu prosesində baş vermiş investisiya xərcləri də uçot və auditin obyekt kimi çıxış edə bilər. Müstəqil uçot obyekt qismində kassa və faktiki investisiya xərclərini ayırmaq lazımdır. Belə ki, əksər hallarda investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi üçün müəyyən məbləğdə pul vəsaiti ayrılır ki, onların istifadəsi üzərində nəzarəti təşkil etmək vacibdir.

İnvestisiya qoyuluşu prosesində baş vermiş investisiya xərcləri də uçot və auditin obyekt kimi çıxış edə bilər. Müstəqil uçot obyekt qismində kassa və faktiki investisiya xərclərini ayırmaq lazımdır. Belə ki, əksər hallarda investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi üçün müəyyən məbləğdə pul vəsaiti ayrılır ki, onların istifadəsi üzərində nəzarəti təşkil etmək vacibdir.

Beləliklə, investisiya çərçivəsində investisiya resursları, investisiya xərcləri, investisiya aktivləri, investisiya məhsulları və bu fəaliyyətin həyata keçirilməsindən iqtisadi səmərə neft və qazçıxarma müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin mühasibat uçotu və auditin obyektləri qismində çıxış edir. Bu

zaman nəzərə almaq lazımdır ki, eyni növ əmlak konkret investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi çərçivəsində həm investisiya resursu və həm də, investisiyalaşdırma obyektinə ola bilər.

1.2. İnvestisiya üzrə göstəricilərin maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsi.

Mühasibat (maliyyə) hesabatı müəssisənin hesabat dövründə əmlak və maliyyə vəziyyətini konkret və anlaşıqlı formada xarakterizə edən hesabat formalarının məcmusudur. O, mühasibat uçotu məlumatlarının ümumiləşdirilməsinə əsaslanır və müəssisə ilə onun fəaliyyəti haqqında informasiyalardan istifadə edən tərəfdaşları əlaqələndirən informasiya həlqəsidir. Mühasibat (maliyyə) hesabatının tərkibi və göstəricilərinin vahidliyi onun istifadəçilərinin müvafiq informasiyalara olan ehtiyaclarını ödəmək məqsədini güdür. Hesabat göstəricilərindən müəssisənin maliyyə–təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etmək, onun müsbət və mənfi cəhətlərini müəyyənləşdirmək, plandan kənarlaşmaların səbəblərini və onların nəticələrinin aradan qaldırılması imkanlarını qiymətləndirmək və s. məqsədlər üçün istifadə olunur.

Kommersiya təşkilatlarında investisiya fəaliyyətinin maliyyə uçotu məsələlərinin nəzərdən keçirilməsi aşağıdakı standartların öyrənilməsi əsasında həyata keçirilmişdir: «Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat üzrə» MMUS 5, «Təşkilatların maliyyə hesabatları və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatları üzrə» MMUS 19, «Asılı təsərrüfat cəmiyyətlərinə investisiyaların uçotu üzrə» MMUS 20; «Təşkilatların birgə fəaliyyəti haqqında maliyyə hesabatları üzrə» MMUS 21; «Maliyyə alətləri- məlumatın açıqlanması və təqdim edilməsi üzrə» MMUS 15; MMUS 27 «Daşınmaz əmlaka investisiyalar».

Məlumdur ki, investisiya fəaliyyəti haqqında birbaşa informasiya «Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat üzrə» MMUS 5–də öz əksini tapır. Pul

vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat– əməliyyat, investisiya və maliyyə fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərində baş verən dəyişikliklər haqqında(onların hərəkəti haqqında) məlumatları özündə əks etdirən hesabat formasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sözü gedən hesabat heç də bank əməliyyatlarının təhlili, yəni, bank hesablarına vəsaitlərin daxil olması və ya bank hesablarından ödənişlərin icra olunması haqqında hesabat deyildir. Bu hesabat, illər üzrə mühasibat balansında əks etdirilmiş nağd vəsaitlər və onların ekvivalentlərinin axınının təhlili və onların bank hesablarındakı əməliyyatlar ilə əlaqələndirilməsi deməkdir. Sözü gedən hesabatın tərtib olunmasında əsas məqsəd pul vəsaitlərində baş verən dəyişikliklərin səbəblərini müəyyən etmək, daha doğrusu, daxilolmaların mənbələri və nağd vəsait axınının istiqamətləri haqqında istifadəçiləri məlumatlandırmaqdır.

«Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat üzrə» MMUS 5–də investisiya fəaliyyəti uzunmüddətli aktivlərin və pul ekvivalentlərinə aid edilməyən digər maliyyə qoyuluşlarının alınması və satışı ilə əlaqədar fəaliyyət kimi səciyyələndirilir. Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri qısa ödəniş müddətinə, yəni əldə olunduğu tarixdən 3 ay və ya daha tez ödəniş müddətinə malik olan, pul vəsaitlərinin əvvəlcədən məlum olan məbləğinə asan çevrilə bilən və bu aktivlər üzrə dəyərin dəyişməsi riskinə cüzi məruz qalan yüksək likvidli qoyuluşlardır, daha doğrusu, müəyyən pul vəsaiti məbləğinə tez dəyişdirilə bilən və dəyərin dəyişməsi riskinə az meyilli olan qısamüddətli və yüksək likvidli maliyyə qoyuluşlarıdır.

Bütövlükdə, investisiya fəaliyyətinin «Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat üzrə» MMUS 5–də və «Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatlar» MHBS 7–də formalaşdırılmış istiqamətləri eyni olsa da fərqli tərəflər də mövcuddur. Belə ki, MHBS 7 hesabat formasının tərtibatı üzrə tələbləri əks etdirmir (bənd 11), MMUS 5-in 2 №-li əlavəsinin 17–ci bəndinə əsasən müvafiq

hesabat formasında ən azı mütləq açıqlanması zəruri olan informasiyanın təqdim olunmasının vacibliyi vurğulanır . MHBS 7- dən fərqli olaraq MMUS 5–də faizlər, dividendlər və kapitalda iştirak ilə bağlı digər daxilolmalardan yaranan pul vəsaitlərinin hərəkəti investisiya fəaliyyətindən əmələ gələn pul vəsaitlərinin hərəkəti kimi təsnifləşdirilir, investisiya fəaliyyəti çərçivəsində MHBS 7–də birgə fəaliyyət haqqında müqavilə üzrə pul ödəmələri ayrıca göstərilir, lakin MMUS 5–də bu istiqamət verilməmişdir. MHBS 7-nin 8-ci bəndində bank overdraftına pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalentlərinin komponenti və ya qısamüddətli öhdəlik kimi baxılmasına icazə verilir, MMUS 5–in 43–cü bəndinə əsasən isə bank overdraftına yalnız pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalentlərinin komponenti kimi baxılmasını tələb edir [6]. MHBS 7–nin 18–ci bəndinə əsasən əməliyyat fəaliyyəti bölməsi üzrə pul vəsaitlərinin hərəkətinin həm birbaşa, həm də dolay, investisiya və maliyyə fəaliyyəti bölməsi isə yalnız birbaşa metoddan istifadə etməklə təqdim olunması qeyd olunursa, MMUS 5–in 10–cu bəndinə əsasən investisiya fəaliyyəti bölməsi dolay, metoddan istifadə edilməklə tərtib edilməlidir.

«Konsolidə edilmiş və fərdi maliyyə hesabatları» MHBS 27– də qeyd olunur ki, müstəqil hüquqi şəxs kimi ana şirkətin maliyyə hesabatında törəmə şirkətlərə investisiyalar faktiki maya dəyəri, bazar dəyəri və ya iştirak payı metodu ilə uçota alınmalıdır. Sonuncu metod investorun faktiki xərcləri üzrə uçota alınan investisiya hər hesabat dövrünün sonunda şirkətin xalis aktivlərində investorun payının dəyişməsinə uyğun düzəliş edilməsini nəzərdə tutur. İnvestor investisiya obyektinin xalis aktivlərində öz payını investisiyanın balans dəyəri üzrə yenidən qiymətləndirir və müvafiq olaraq hesabat dövrünün maliyyə nəticəsini dəyişir. MMUS 19–a görə törəmə şirkətlərə investisiyalar ilkin dəyəri ilə uçota alınmalı, investisiyaların hər bir kateqoriyasına eyni uçot qaydası tətbiq olunmalıdır .

Qeyd etmək lazımdır ki, gəlir əldə etmək məqsədi ilə uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları investisiya fəaliyyətinə aid edilir. Maliyyə aləti kimi investisiyanın tanınması və uçotu aşağıdakı standartlarda öz əksini tapmışdır: «Maliyyə alətləri– məlumatın açıqlanması və təqdim edilməsi üzrə» MMUS 15, «Maliyyə alətləri: tanınma və qiymətləndirmə üzrə» MMUS 36. Bu standartların təyinatı MMUS əsasında tərtib edilmiş maliyyə hesabatlarının müvafiq Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının bütün tələblərinə uyğun gəlməsinin, ilkin maliyyə hesabatlarında maliyyə alətlərinin açıqlanması üçün minimal tələbər üzrə təlimatın təmin edilməsi, kapital alətləri, öhdəlik alətləri və həm kapital, həm də borc xüsusiyyətlərinə malik maliyyə alətləri üzrə açıqlamalar üçün praktiki tələblərin qoyulmasıdır. MMUS 15 məqsədi maliyyə alətlərinin öhdəliklər və ya kapital kimi təqdim olunması və maliyyə aktivləri və maliyyə öhdəliklərinin qarşılıqlı əvəzləşdirilməsi üçün prinsiplərin müəyyən olunmasından ibarətdir. MMUS 36 maliyyə aktivləri, maliyyə öhdəlikləri və qeyri-maliyyə maddələrinin predmetlərinin alınması və satılması üçün bəzi müqavilələrin uçota alınması və qiymətləndirilməsi üçün prinsiplərin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Sözü gedən standartlarda maliyyə aləti bir müəssisənin maliyyə aktivinin və digər müəssisənin kapital aləti və ya maliyyə öhdəliyinin yaranmasına səbəb olan hər hansı müqavilə kimi səciyyələndirilir. Maliyyə aləti buraxıldıqdan sonra, buraxılış üzrə müqavilənin şərtlərinə və maliyyə öhdəlikləri, maliyyə aktivləri və kapital alətləri anlayışlarına uyğun olaraq maliyyə öhdəliyi, maliyyə aktivləri və ya kapital aləti kimi tanınmalıdır. Maliyyə aktivləri və maliyyə öhdəlikləri ilkin olaraq tanınarkən, müəssisə onu maliyyə aktivləri və ya maliyyə öhdəliyi mənfəət və ya zərər vasitəsilə ədalətli dəyərədə olmadığı halında ədalətli dəyərədə, habelə maliyyə aktivinin və ya maliyyə öhdəliyinin emissiyasına və ya əldə edilməsinə birbaşa aid edilə bilən əməliyyat dəyərləri ilə qiymətləndirəcəkdir.

Maliyyə aləti anlayışı maliyyə aktivlərinin və maliyyə öhdəliklərinin xarakteristikası baxımından tədqiq olunur (MMUS 15, 10–cu bənd). Bu zaman pul vəsaitləri, digər müəssisənin kapital aləti, digər müəssisədən pul vəsaitləri və ya digər maliyyə aktivini qəbul etmək və ya müəssisə üçün potensial olaraq əlverişli şərtlər əsasında öz maliyyə aktivlərini və ya öhdəliklərini digər müəssisənin maliyyə aktivləri və ya maliyyə öhdəlikləri ilə mübadilə etməklə əlaqələr müqavilə hüququ maliyyə aktivini kimi qəbul olunur.

Maliyyə öhdəlikləri qismində digər şirkətlərə pul vəsaiti və ya digər maliyyə dəyərinin verilməsi və ya potensial səmərəsiz şərtlərlə digər şirkətlərlə maliyyə alətlərinin dəyişdirilməsi üzrə hər bir müqavilə nəzərdən keçirilir.

«Daşınmaz əmlaka investisiyalar üzrə» MMUS 27–nin məqsədi, investisiya məqsədli daşınmaz əmlak üzrə uçot qaydasını və açıqlama tələblərini müəyyən etməkdən ibarətdir investisiya mülkiyyətinin uçotu qaydasını və hesabatda onun haqqında informasiyanın açıqlanmasına olan tələbləri şərh edir. Bu standartla görə investisiya mülkiyyəti icarə ödəmələri, kapitalın artımından gəlir əldə etmək məqsədi ilə təşkilatın sərəncamında olan mülkiyyətdir. Daşınmaz əmlaka investisiyalar (investisiya məqsədli daşınmaz əmlak) icarə ödənişlərinin əldə edilməsi və ya kapitalın artırılması məqsədilə və ya hər iki məqsəd üçün saxlanılan əmlakdır. Mülkiyyətçi tərəfindən tutulan daşınmaz əmlak malların istehsalı və ya təchizatı, yaxud xidmətlərin göstərilməsi üçün və ya inzibati məqsədlər üçün saxlanılan daşınmaz əmlakdır.

Standartın 8-ci maddəsində göstərilir ki, əməliyyat icarəsi şərtlərinə uyğun olaraq icarəçi tərəfindən saxlanılan daşınmaz əmlak, yalnız və yalnız əks halda investisiya məqsədli daşınmaz əmlak anlayışına uyğun gələn və icarəçi tanınmış aktivə 31–42-ci maddələrdə nəzərdə tutulmuş ədalətli dəyər metodunu tətbiq etdiyi halda, investisiya məqsədli daşınmaz əmlak kimi təsnifləşdirilə və uçota alınə bilər.

«İnvestisiya mülkiyyəti» MHBS 40–da təqdim olunmuş misallar və şərhlər «Daşınmaz əmlaka investisiyalar üzrə» MMUS 27–dən çıxarılmış, yalnız mühasibat uçotu qaydaları təqdim edilir. Bütün tələb olunan misallar və şərhlər bu Standartın tətbiqi üzrə şərhlər və tövsiyələrdə açıqlanır. MHBS 40–a görə ədalətli dəyərin müəyyən edilməsində səlahiyyətli ekspertlərin cəlb edilməsi tələb olunduğu halda, bu maddə MMUS 27–dən çıxarılmışdır. MHBS 40–da ədalətli dəyərin ümumi tətbiqinə dair geniş bölmələr verilir, lakin onlar MMUS 26–da açıqlandığına görə MMUS 27–dən çıxarılmışdır.

Fikrimizcə, investisiya obyektlərinin təsnifatı, tətbiq olunan qiymətləndirmə növləri və informasiyanın açıqlanması MHBS üzrə maliyyə hesabatlarının xarici və daxili istifadəçiləri üçün daha informatikdir. Buna görə də idarəetmə uçotunun investisiya sistemi çərçivəsində müəssisənin investisiya fəaliyyətini səciyyələndirən göstəricilər sistemini maliyyə hesabatlarının milli və beynəlxalq standartları tələblərinə müvafiq formalaşdırılması məqsədəuyğundur.

MHBS 7–nin 18–ci bəndinə əsasən «Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat»ın (PVHH) yalnız əməliyyat fəaliyyəti bölməsi üzrə hesabat həm birbaşa, həm də dolayı metoddan, investisiya və maliyyə fəaliyyəti bölmələri üzrə isə yalnız birbaşa metoddan istifadə etməklə tərtib olunması nəzərdə tutulsa da, MMUS 5–in 10–cu bəndinə əsasən investisiya fəaliyyəti ilə bağlı yalnız dolayı metoddan istifadə nəzərdə tutulur ki, fikrimizcə bu məsələdə müvafiq beynəlxalq standartın tələbi nəzərə alınmalıdır. Çünki, sözü gedən maliyyə hesabatı istifadəçilər üçün mühüm informasiya mənbəyi rolunu oynayır, daha doğrusu, onları maraqlandıran əsas məsələlərin – investisiyanın, xalis aktivlərin rentabelliyyətinin, investisiya fəaliyyəti üzrə xalis pul axınının, hesabat dövründə nağd pulların haradan daxil olmasını və daha çox hara istifadə edildiyini səciyyələndirməklə müəssisənin maliyyə siyasətini qiymətləndirməyə imkan verir.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu və ya digər idarəetmə qərarının hazırlanması və qəbul edilməsi zamanı mühasibat balansı və mənfəət və zərər haqqında hesabatla yanaşı pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatla daha üstünlük verilir. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün likvidliyi əks etdirən maliyyə əmsallarının təhlilini PVHH məlumatlarından istifadə etməklə hesablanan aşağıdakı göstəricilərlə tamamlamaq məqsədəuyğundur: ödəmə qabiliyyəti əmsalı, özünümaliyyələşdirmə əmsalı, Biver əmsalı, qısamüddətli öhdəliklərin pul vəsaiti daxilolmaları ilə örtülməsi əmsalı, özünü maliyyələşdirmə potensialı, borc səviyyəsi əmsalı, borc potensialı, dividendlərin örtülməsi əmsalı və s.). Fikrimizcə, məsələyə bu aspektdən yanaşsaq, investisiya bölməsi üzrə hesabatın birbaşa metod əsasında tərtib olunmasının zəruriliyi qəbul ediləndir.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda əməliyyat fəaliyyəti, investisiya fəaliyyəti və maliyyələşdirmə üzrə fəaliyyət kimi təsnifləşdirilən pul vəsaitlərinin hərəkəti müəyyən hesabat dövrü üzrə təqdim olunmalıdır.

Əməliyyat fəaliyyətindən yaranan pul vəsaitlərinin hərəkətinin miqdarı müəssisənin əməliyyatlarının istiqrazları ödəmək, müəssisənin əməliyyat imkanlarını qorumaq, dividendləri ödəmək və kənar maliyyə mənbələrinə əl atmadan yeni qoyuluşlar etmək üçün kifayət edən pul vəsaitlərinin hərəkətinin generasiya edilməsi dərəcəsinin hakim indikatorudur. Keçmiş əməliyyat fəaliyyətindən yaranmış pul vəsaitlərinin hərəkətinin konkret tərkib hissələri barədə informasiya digər məlumatlarla birləşmədə gələcəkdə əməliyyat fəaliyyətindən yaranacaq pul vəsaitlərinin proqnozlaşdırılması zamanı faydalıdır. Əməliyyat fəaliyyətindən yaranan pul vəsaitlərinin hərəkəti müəssisənin əsas gəlir gətirən fəaliyyətindən irəli gəlir. Beləliklə, bir qayda olaraq, onlar xalis mənfəət və ya zərərin hesablanması zamanı nəzərə alınan əməliyyatların və digər hadisələrin nəticəsidir.

Maliyyələşdirmə üzrə fəaliyyətdən yaranan pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında informasiyanın açıqlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir bu informasiya müəssisəni kapital ilə təmin edən investorlar tərəfindən pul vəsaitlərinin gələcək hərəkəti üzrə hüquqlarının tələb edilməsinin proqnozlaşdırılması üçün dəyərlidir.

İnvestisiya fəaliyyəti – uzun müddətli aktivlərin müəssisəyə daxil və xaric olunmasıyla bağlı əməliyyatları əhatə edir .Bu başlıq altında göstərilmiş pul vəsaitlərinin hərəkəti gələcəkdə mənfəət və pul vəsaitlərinin axınını yaradacaq uzun müddətli aktivlərə edilmiş yeni investisiyalar kimi qəbul edilmişdir.

İnvestisiya fəaliyyətindən yaranan pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında informasiyanın ayrıca açıqlanması gələcək gəlirlərin və pul vəsaitlərinin axınının toplanması üçün nəzərdə tutulmuş ehtiyatların formalaşdırılması məqsədilə çəkilmiş məsrəfləri göstərdiyi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Yalnız maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatda aktivin tanınması ilə nəticələnən xərclər, investisiya fəaliyyəti kimi təsnifləşdirilmək üçün münasibdir.

Müəssisə pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat birbaşa və ya dolaylı metoddan istifadə edilməklə tərtib edilir.

Hesabatın dolaylı üsulla tərtib edilməsi ilə müqayisədə birbaşa üsulla qurulan hesabatda müştərilərdən pul vəsaitlərin daxil olması, malsatanlara və işçilərə pul vəsaitlərinin ödənilməsi haqqında informasiya mövcuddur, dolaylı üsuldan istifadə olunduqda isə hesabat yalnız xalis mənfəət məbləğini ,amortizasiyalara edilən korrektələri, dövrüyyə aktivlərin təsərrüfatdan çıxmasından yaxud dəyişməsindən olan mənfəəti və s. göstərir. Pul vəsaitlərinin daxilolmaları və ödənişləri haqqda faktiki informasiyanın verilməsi istifadəçilərə pul vəsaitlərinin gələcək dəyişikliklərinə qiymət verməyə imkan verir .

II Fəsil. İnvestisiya fəaliyyətinin uçotu və onun təkmilləşdirilməsi

2.1. İnvestisiya fəaliyyətinin mühasibat uçotunun mövcud qaydası.

İnvestisiya müəssisənin tikintiyə, torpaq, tikili və avadanlıqların və qeyri-maddi aktivlərin əldə olunmasına pul vəsaitləri qoyuluşu və qiymətli kağızlardan və faiz şəklində gəlir əldə olunmasıdır. İqtisadiyyatın transformasiyası şəraitində müəssisə və təşkilatlarda iqtisadi fəaliyyətin bütün sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və keyfiyyətə yenidən qurulmasını tələb edir. Məsələn bu prizmadan yanaşaraq qeyd edək ki, həmin məsələnin həlli müəyyən dərəcədə təsərrüfat subyektinin idarəetmə prosesinin informasiya təminatının səmərəliliyinin yüksəldilməsindən asılıdır. Belə ki, idarəetmə qərarlarının qəbul olunması zamanı istifadə olunan informasiyanın keyfiyyəti maliyyə resurslarının həcmi, mənfəət səviyyəsini, müəssisənin bazar dəyərini, investisiya layihələrinin və investisiyalaşdırmanın maliyyə alətlərinin seçilməsinin alternativliyini və mülkiyyətçilərin rifah səviyyəsini və onun iqtisadi inkişafı tempini formalaşdıran digər göstəriciləri daha düzgün müəyyən etməyə imkan verir. Belə şəraitdə idarəetmə uçotu sistemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və müxtəlif istifadəçiləri təsərrüfat subyekti-nin fəaliyyəti məsələləri üzrə vaxtında, kifayət qədər və dürüst informasiya ilə təmin edən mühasibat uçotu sisteminin tərkib hissəsidir.

Milli hesablar planında investisiya xərcləri 103 «Qeyri-maddi aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması», 113 «Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması» hesabında uçota alınır. Əldə olunmuş torpaq sahələrinin, təbiətdən istifadə obyektlərinin, qurulmuş və alınmış əsas vəsaitlərin, alınmış qeyri maddi aktivlərin, cavan və iri heyvanların dəyərinin, eləcə də elmi-tədqiqat, təcrübə – konstruktor və texnoloji işlərin yerinə yetirilməsi üzrə xərclərin formalaşması prosesinin əks etdirilməsi üçün həmin sintetik hesab üzrə subhesabların açılması nəzərdə tutulmuşdur.

Müvafiq obyektlərin tikintisi və əldə olunmasına faktiki xərclər 103 «Qeyri-maddi aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması», 113 «Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması» hesablarının debeti üzrə əks etdirilir. Bitməmiş istehsala, əsas vəsaitlərə və qeyri -maddi aktivlərə kapital qoyuluşunun həcmi 103, 113 sayılı hesablar üzrə qalıq şəklində əks etdirilir. Həmin hesablar analitik uçot hər bir tikilən və ya alınan obyekt üzrə aparılır. Analitik uçotun qurulması tikinti işləri, yenidən qurma, qazıntı işləri, avadanlıqların qurulması, eləcə də əsaslı tikinti üzrə smetada nəzərdə tutulmuş digər xərclər haqqında məlumatların əldə olunmasını təmin etməlidir.

Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları 181 «Ödənişə qədər saxlanılan uzunmüddətli investisiyalar», 182 «Uzunmüddətli verilmiş borclar», 183 «Digər uzunmüddətli investisiyalar», 151 «Asılı müəssisələrə investisiyalar», 152 «Birgə müəssisələrə investisiyalar», 321 «Geri alınmış kapital (səhmlər)» hesablarında uçota alınır. Həmin hesablar üzrə «Pay və səhmlər», «Borc qiymətli kağızlar», «Verilmiş borclar» və s. subhesablarının açılması məqsədə uyğundur.

Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları 231 «Satış məqsədilə saxlanılan qısamüddətli investisiyalar», 232 «Ödənişə qədər saxlanılan qısamüddətli investisiyalar», 234 «Dəyər saxlanılan qısamüddətli investisiyalar» sayılı hesablarda uçota alınır.

Torpaq, tikili və avadanlıqların, qeyri-maddi aktivlərin və digər aktivlərin formalaşmış ilk qiyməti 103 «Qeyri-maddi aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması», 113 «Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması» hesabdan 111 «Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Dəyər», 101 «Qeyri-maddi aktivlər-Dəyər» və s. hesabların debetinə silinir.

Maliyyə qoyuluşları müvafiq hesabların krediti ilə (223 «Bank hesablaşma hesabları», 201 «Material ehtiyatları» və başqa hesablar) müxabirləşmədə uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarını səciyyələndirən hesabların

debetində əks etdirilir. Maliyyə qoyuluşları həmin hesabların kreditindən 731 «Sair əməliyyat xərcləri» hesabının debetinə silinir. Fikrimizcə, uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarının analitik uçotu ölkə daxilində və xaricdə maliyyə qoyuluşları haqqında məlumatlar əldə olunmaqla onların növləri və həmin qoyuluşun həyata keçirildiyi obyektlər üzrə aparılmalıdır.

Quraşdırılacaq avadanlığın hesabdarda əks olunması üçün aşağıdakı mühasibat yazılışı aparılır.

D-t 113 «Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması»;

K-t 433 «Tikinti müqavilələri üzrə uzunmüddətli kreditor borcları», 536 «Tikinti müqavilələri üzrə qısamüddətli kreditor borcları».

Podrat üsulunda yerinə yetirilmiş tikinti və quraşdırma işi bina tikənin hesabına podratçı müəssisənin hesabına müqavilə ilə təyin olunmuş ödəməni (ƏDV daxil olmaqla) 113 sayılı «Kapital qoyuluşları» hesabında əks olunur. Mühasibat uçotunda bu əməliyyat aşağıdakı kimi aparılır.

D-t 113 «Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması»

K-t 433 «Tikinti müqavilələri üzrə uzunmüddətli kreditor borcları», 536 «Tikinti müqavilələri üzrə qısamüddətli kreditor borcları»

Ödəmə zamanı borcların ödənilməsi üçün aşağıdakı üsuldən istifadə edilir.

D-t 433 «Tikinti müqavilələri üzrə uzunmüddətli kreditor borcları», 536 «Tikinti müqavilələri üzrə qısamüddətli kreditor borcları»

K-t 223 «Bank hesablaşma hesabları

Əgər müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq pul güzəştləri edilərsə onda aşağıdakı yazılışlar aparılır.

D-t 433 «Tikinti müqavilələri üzrə uzunmüddətli kreditor borcları», 536 «Tikinti müqavilələri üzrə qısamüddətli kreditor borcları»

K-t 433 «Malsatan və podratçılarla uzunmüddətli kreditor borcları», 536 «Malsatan və podratçılarla qısamüddətli kreditor borcları», 175 «Tikinti müqavilələri üzrə uzunmüddətli debitor borcları», 215 «Tikinti müqavilələri üzrə qısamüddətli debitor borcları»

Podrat üsulunda müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq başa çatmamış istehsal üzrə sifarişçi avans ödəyə bilər. Bu zaman ödənilmiş məbləğ verilmiş avans kimi qeyd olunur və bu cür yazılış aparılır.

D-t 433 «Tikinti müqavilələri üzrə uzunmüddətli kreditor borcları», 536 «Tikinti müqavilələri üzrə qısamüddətli kreditor borcları»

K-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

Tikinti müəssisələri kapital qoyuluşlarını öz ehtiyaclarını ödəmək üçün həyata keçirirlərsə, onda onlar öz xərclərini tam başa çatana qədər uçota alırlar və 202 «İstehsalat məsrəfləri» hesabında əks olunurlar:

D-t 202 «İstehsalat məsrəfləri»

K-t 201 «Material ehtiyatları», 533 «Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar», 522 «Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər» və s.

İşlərin bitməsindən sonra xərclər aşağıdakı yazılışla əks etdirilir:

D-t 601 «Satış»

K-t 202 «İstehsalat məsrəfləri»

Dt 113 «Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması»

K-t 601 «Satış»

Əsas vəsait obyektlərinin tam istismara verilməsi mühasibat uçotu hesablarında aşağıdakı kimi əks olunur.

D-t 111 «Torpaq, tikili və avadanlıqlar- Dəyər»

K-t 113 «Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması»

Kapital qoyuluşlarının maliyyələşmə mənbələrindən birini də amortizasiya ayırmaları təşkil edir. Amortizasiya ayırmalarına müəssisənin əmlakının köhnəməsi ilə satışdan kənarlaşdırılmasıdır. Amortizasiya ayırmalarından gələn gəlir bank hesabına yatırılır və bu pul vəsaitlərindən kapital qoyuluşları üçün istifadə oluna bilər. Amortizasiya ayırmaları 112 sayılı «Torpaq, tikili və avadanlıqların -Amortizasiya» və 102 «Qeyri-maddi aktivlərin -Amortizasiya» hesablarında əks etdirilir. Bu halda 444 «Uzunmüddətli məqsədli maliyyələşmələr və daxilolmalar», 544 «Qısamüddətli məqsədli maliyyələşmələr və daxilolmalar» hesabından istifadə edilir.

2.2. İnvestisiya fəaliyyətinin cari idarəetmə uçotunun təşkili.

İqtisadiyyatın transformasiyası şəraitində müəssisə və təşkilatlarda iqtisadi fəaliyyətin bütün sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və keyfiyyətə yenidən qurulmasını tələb edir. Məsələnə bu prizmadan yanaşaraq qeyd edək ki, həmin məsələnin həlli müəyyən dərəcədə təsərrüfat subyektinin idarəetmə prosesinin informasiya təminatının səmərəliliyinin yüksəldilməsindən asılıdır. Belə ki, idarəetmə qərarlarının qəbul olunması zamanı istifadə olunan informasiyanın keyfiyyəti maliyyə resurslarının həcmi, mənfəət səviyyəsini, müəssisənin bazar dəyərini, investisiya layihələrinin və investisiyalaşdırmanın maliyyə alətlərinin seçilməsinin alternativliyini və mülkiyyətçilərin rifah səviyyəsini və onun iqtisadi inkişafı tempini formalaşdıran digər göstəriciləri daha düzgün müəyyən etməyə imkan verir. Belə şəraitdə idarəetmə uçotu sistemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və müxtəlif istifadəçiləri təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti məsələləri üzrə vaxtında, kifayət qədər və dürüst informasiya ilə təmin edən mühasibat uçotu sisteminin tərkib hissəsidir.

İdarəetmə üçün strateji və cari uçota xas olan cəhətlərinə rəğmən idarəetmə uçotu özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. İnvestisiya layihələrinin məqsədə

uyğunluğunun qiymətləndirilməsi strateji və cari investisiya fəaliyyəti üzrə məlumatların təqdim olunmasını tələb edir. Bu da, öz növbəsində, idarəetmə uçotu sistemi çərçivəsində strateji və cari investisiya sistemlərini fərqləndirməyə imkan verir. Sözsüz ki, mühasibat uçotu sistemini birinci dərəcəli sistem kimi nəzərdən keçirsək, bu zaman, idarəetmə uçotunun investisiya sistemi ona nisbətən ikinci dərəcəli alt sistem kimi qəbul edilir və ona xas olan obyekt və metodlara görə ayrıca sistem kimi səciyyələənəcəkdir.

Müəssisənin investisiya fəaliyyətinin idarə olunması sistemi çərçivəsində investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin daha səmərəli variantı əsaslandırılır. İnvestisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin nəticələri eyni zamanda investisiya fəaliyyətinin və cari fəaliyyətin idarə olunması sistemində nəzərdən keçirilir. İdarəetmə qərarı idarəetmə uçotu sistemi çərçivəsində formalaşan informasiya əsasında qəbul edilir. Fikrimizcə, belə bir nəticəni əsaslandırılmış hesab etmək olar ki, investisiya layihəsinin seçilməsi və onun həyata keçirilməsinin nəticələri haqqında informasiya investisiya fəaliyyətinin idarəetmə uçotu sistemində öz əksini tapır. Layihənin həyata keçirilməsinin nəticələri birbaşa əməliyyat sistemi göstəriciləri ilə əlaqəli olduğundan bu informasiya idarəetmə uçotunun bütün sistemləri çərçivəsində formalaşır.

Cari investisiya fəaliyyətinin idarə olunması prosesində idarəetmə uçotu çərçivəsində investisiya portfelinə daxil olan investisiya layihələrinin və proqramlarının həyata keçirilməsinin cari planlaşdırılması və idarə olunması, istehsal xarakterli investisiya üzrə gələcək xərclərin və nəticələrin qiymətləndirilməsi, konkret şərait üçün kapital qoyuluşunun daha optimal variantının seçilməsi, xərc növləri və uçota alınan obyektlər üzrə edilmiş xərclərin vaxtında, tam və dürüst əks etdirilməsi, investisiyanın maliyyələşdirilməsi mənbələrinin mövcudluğu və onlardan istifadəyə nəzarətin təmin olunması məsələləri nəzərdən keçirilməlidir. Cari investisiya fəaliyyətinin idarə olunması və onun idarəetmə

uçotu sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi investisiya qoyuluşundan qabaq, investisiya və istismar fazalarında özünü göstərir.

İdarəetmə uçotunda müəssisənin investisiya fəaliyyətinin cari idarəetmə uçotunun təşkili müəssisəsinin investisiya fəaliyyəti, investisiya layihələrinin hazırlanması və onun həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Yəni müəssisə investisiya qoyuluşlarının əsası olan uzun və ya qısa dövr üçün olan layihələrin nə dərəcədə müəssisə üçün perspektivli və səmərəli olacağını aydınlaşdırır.

Məlumdur ki, müəssisə uzunmüddətli, strateji qərarlar qəbul etmədən yaşaya və fəaliyyət göstərə bilməz. İnvestisiyaların qoyulması ilə strateji qərarların qəbul edilməsi və yerinə yetirilməsi həyata keçirilir.

İnvestisiya layihələri müxtəlif strateji məsələləri əhatə edir: əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsi, yeni məhsul növlərinin, xidmətlərin mənimsənilməsi, müəssisənin yenidən qurulması və modernləşdirilməsi, müəssisənin fəaliyyət istiqamətinin, yerinin dəyişdirilməsi yaxud onun bağlanması və s.

Uzunmüddətli qərarlar olan investisiya layihələrinin maliyyə nəticələri müəyyən kriterialar, göstəricilər əsasında qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə kriterialarının düzgün müəyyən edilməsi yaxud seçilməsi çox əhəmiyyətli və vacibdir ki, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi zamanı müəssisələrin əksəriyyəti bir çox hallarda borc vəsaitləri cəlb edirlər. Bütün cəmiyyətə məxsus olan maddi, əmək və maliyyə resurslarından nə dərəcədə səmərəli istifadə edilə biləcəyinin müəyyən olunması üçün həmin layihələrin xərcləri və nəticələrinin etibarlı və obyektiv hesablanması lazımdır.

İdarəetmə uçotunun göstərilən istiqamətlər üzrə investisiyaların həyata keçirilməsi prosesində başlıca funksiyaları aşağıdakıları olmalıdır:

- ✓ hər bir konkret şərait üzrə optimal investisiya layihəsinin seçilməsi;
- ✓ investisiya obyektləri üzrə nəzarətin həyata keçirilməsi və bu sahədə operativ qərarların qəbul edilməsi üçün məlumatların hazırlanması;

✓ investisiyaların maliyyələşdirmə mənbələrinin mövcudluğu və hərəkəti üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi;

✓ investisiyalar üzrə qarşıdakı xərclərin və nəticələrin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi.

Qısamüddətli investisiyaların qiymətləndirilməsi zaman həmin investisiyalar ilə bağlı cari xərclərin cari nəticələr müqayisə edilməsi məqsədəuyğundur. Əslində bu da qısamüddətli investisiyaların necə yaxud hansı maliyyə nəticəsi verə biləcəyini müəyyən etmək üçündür. Halbuki uzunmüddətli , strateji əhəmiyyət daşıyan investisiyaları heç də həmişə maliyyə nəticəsi ilə qiymətləndirmək düzgün olmazdı .

Əgər nəzərə alınsa ki, hər hansı şirkətin səhmlərinə investisiya qoyuluşu bir çox halda həmin şirkətin xalis pul daxilolmaları yaratmaq qabiliyyəti ilə müəyyən edilir, onda ödənilmə müddəti göstəricisinin investisiya layihələrinin seçilməsində və strateji investisiya qərarlarının qəbul edilməsində rolu və əhəmiyyətinin böyük olduğu aydın görünür. Ödənilmə müddətinin aşağı olması investisiya layihələri üzrə risklərin səviyyəsini azaldır, onları daha cəlbedici edir.

Bununla belə, ödənilmə müddəti göstəricisinin investisiya layihələrinin seçilməsi üçün ən başlıca göstərici qismində qəbul etmək səhv olardı. Çünki, həmin göstərici də bir çox cəhətdən hesabi mənfəət normasına xas olan çatışmazlıqlara malikdir, üstəlik də ödəmə müddəti göstəricisi investisiya qoyuluşları ilə əlaqədar bütün xalis pul daxilolmalarını nəzərə almır, hesablama aparılarkən yalnız ödəmə müddətində daxil olacaq pul axınının kəmiyyəti istifadə olunur. Bu da bütövlükdə investisiya layihəsi üzrə xərcləri və nəticələri müqayisə etməyə imkan vermir.

Diskontlaşdırılmış dəyərin hesablanması asanlaşdırmaq məqsədilə xüsusi cədvəl işlənib hazırlanmışdır. Faiz dərəcəsindən və dövrlərin sayından asılı olaraq xüsusi cədvəldən həmin şərtlərə uyğun diskontlaşdırma əmsalını tapmaq

mümkündür. İnvestisiya qoyuluşların maliyyə baxımından əlverişli olub-olmamasını qiymətləndirmək üçün pul axınlarının diskontlaşdırılması texnikasını müəyyən etmək vacibdir. Pul axınlarının diskontlaşdırılması texnikasına aid edilən metodlardan biri xalis çevrilmiş dəyərin hesablanmasıdır. XÇD-ni almaq üçün ilkin investisiya məbləğininin diskontlaşdırma dəyəri məbləğində azaldılması yolu ilə müəyyən edilir.

İnvestisiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində diskontlaşdırılmış pul daxilolmaları , investisiyanın həyata keçirilməsi üçün lazım olan diskontlaşdırılmış pul axınını üstələyirsə ,onda XÇD müsbət, əksinə olduqda isə mənfi olacaqdır. İnvestisiya layihəsi o zaman qəbul edilməlidir ki, onun xalis çevrilmiş dəyəri müsbət olsun , əks halda layihəni qəbul etmək olmaz . Lakin XÇD -nin mənfi olacağı bütün hallarda investisiya layihəsini rədd etmək olmaz . Belə ki, əgər müəssisədə hər hansı tədbirin məcburi qaydada həyata keçirilməsi zamanı bir neçə investisiya layihəsi varsa və həmin layihələrin hamısı üzrə XÇD mənfidirsə , onda layihələrdən ən az mənfi XÇD-yə malik olanın üzərində dayanmaq lazımdır.

Pul axınlarının və pul daxilolmalarının diskontlaşdırmadan təhlil edilməsi və bunun əsasında qərar qəbul olunması, qeyd edildiyi kimi ,düzgün deyildir, çünki pul axınlarının dəyəri zaman keçdikcə dəyişir. Odur ki, yuxarıda verilən pul axınlarının diskontlaşdırılmış dəyərini müəyyən etmək vacibdir. İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi metodlarından biri investisiyalara daxili mənfəət normasının hesablanmasıdır. Bu göstərici eyni zamanda investisiya layihələrini qiymətləndirərkən pul axınlarının diskontlaşdırılması metodlarından biri kimi qəbul edilir.

Bunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, xərcləri azaltmadan yaxud qoyulmuş investisiya vahidinə mənfəəti artırmadan satışın həcmi artırmaq hesabına ROI-ni yüksəltmək mümkün deyildir. Satışdan gəlir ROI-nin yüksəldilməsinə o zaman təsir edə bilər ki, satılan məhsulun qiymətləri artırılmış olsun , bu da demək olar ki

,müəssisənin özündən asılı olmayan faktordur , çünki qiymətlər tələb və təklif əsasında dəyişilir. Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, müəssisənin investisiya fəaliyyətinin cari uçotunu təşkil etmək üçün qısa və uzun müddətli investisiya lahiyələrini xüsusi nəzərə almaq lazımdır. Burada investisiya lahiyələrinin gələcək dövr üçün mənfəətliliyi və qiymətləndirmə üsulları müəyyən edilməlidir.

2.3. İnvestisiya fəaliyyətinin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Daima artan ictimai tələbatın tam ödənilməməsi bir tərəfdən zəruri resursların çatışmazlığı ilə izah olunsada, digər tərəfdən bu, mövcud resurslardan istifadənin səmərəliliyinin hələ də aşağı olması ilə bağlıdır. Problemin yaranmasının başlıca səbəblərindən biri idarəetmə qərarlarının kifayət qədər əsaslandırılmamasıdır. Məlumdur ki, düzgün və səmərəli qərarın qəbul olunmasının mühüm şərtlərindən biri öyrənilən məsələ ilə əlaqədar müvafiq informasiyanın əldə olunmasıdır. Təcrübə göstərir ki, rəqabətə davam gətirməyin, sabit və davamlı inkişafın təmin olunmasının əsas şərtlərindən biri də hər bir təsərrüfat subyektində səmərəli quruluşa malik idarəetmə uçotunun təşkil edilməsidir. Qərarlar qəbul edilərkən bütün alternativ variantlarının kritik təhlili aparılmalı, onların maliyyə aspektləri ətraflı nəzərdən keçirilməli və xərclər ilə nəticələr müqayisəli qiymətləndirilməlidir. İdarəetmə prosesinin bütün mərhələləri informasiyanın işlənilib faydalı hala salınması ilə bağlıdır ki, bunsuz nə idarəetmənin məqsədlərini müəyyən etmək, nə də vəziyyəti qiymətləndirərək qərar qəbul etmək və onun icrasına nəzarət mümkün deyildir.

İdarəetmə uçotu sistemini müəssisənin fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətlərini səciyyələndirən göstəricilərin fasiləsiz ümumiləşdirilməsi prosesi kimi xarakterizə etmək olar. Lakin iqtisadi təhlil və qiymətləndirmə nöqtəyi nəzərindən ümumiləşdirmə səviyyəsinin yüksək olması göstəricilərin analitikliyinin azalması ilə

nəticələnəcəkdir. Müəssisənin idarə olunmasının strateji məqsədlərini formalaşdıran menecerlər qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi yolları haqqında düşünməyə imkan verən yığcam idarəetmə hesabatı əldə etməlidirlər. Belə hesabat müəssisənin ötən dövr ərzində investisiya fəaliyyətinin faktiki nəticələrini xarakterizə edən məlumatları, eyni zamanda gələcək dövrə onun fəaliyyətinin plan və proqnoz göstəricilərini özündə əks etdirməlidir.

Məlumdur ki, strateji qərarlar spesifik ilkin maliyyə informasiyasının mövcudluğunu tələb edir. Belə informasiyanı əvvəlki dövrlər üzrə ayrı-ayrı maliyyə sövdələşmələri haqqında adi hesabatdan əldə etmək mümkün deyildir. Uçot sistemlərinin köməkliyi ilə tələb oluna bilən strateji qərar növlərinin, eləcə də müvafiq maliyyə informasiyasının xarakterinin müəyyən edilməsi vasitəsi ilə həmin problemi həll etmək olar. Belə informasiyanın əksər hissəsi proqnoz xarakter daşıdığından xarici informasiya hesab olunsada əksər hallarda əsas məlumat bazasının avtomatik toplanması zəruridir. Mühüm işgüzar qərarlarının nəzərdən keçirilməsi zamanı belə kifayətedici məlumat bazasının mövcudluğu maliyyə təhlilinin ayrı-ayrı məsələləri üzrə təcili sorğuların aparılmasını asanlaşdırır.

Məlumdur ki, investisiya fəaliyyəti çərçivəsində investor qoyduğu vəsaitin müqabilində mənfəət və ya iqtisadi səmərənin əldə olunmasını gözləyir. Bu səbəbdən investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi kontekstində investisiyaya tələbat maksimum dəqiq hesablanmalı, səmərəli maliyyələşdirmə mənbələri seçilməli, layihə üzrə risklər təhlil olunmalı və qiymətləndirilməlidir. Məsələyə bu prizmadan yanaşıldıqda, konkret investisiya layhəsinin maliyyələşdirilməsi bir tərəfdən, onun həyata keçirilməsi dövrünə müvafiq və maliyyə məhdudiyyəti nəzərə alınmaqla həmin layihəni yerinə yetirməyə imkan verən investisiyanın dinamikasını, digər tərəfdən, pul vəsaitlərindən məqsədyönlü istifadə və vergi güzəştləri hesabına xərclərin və riskin azalmasını təmin etməlidir.

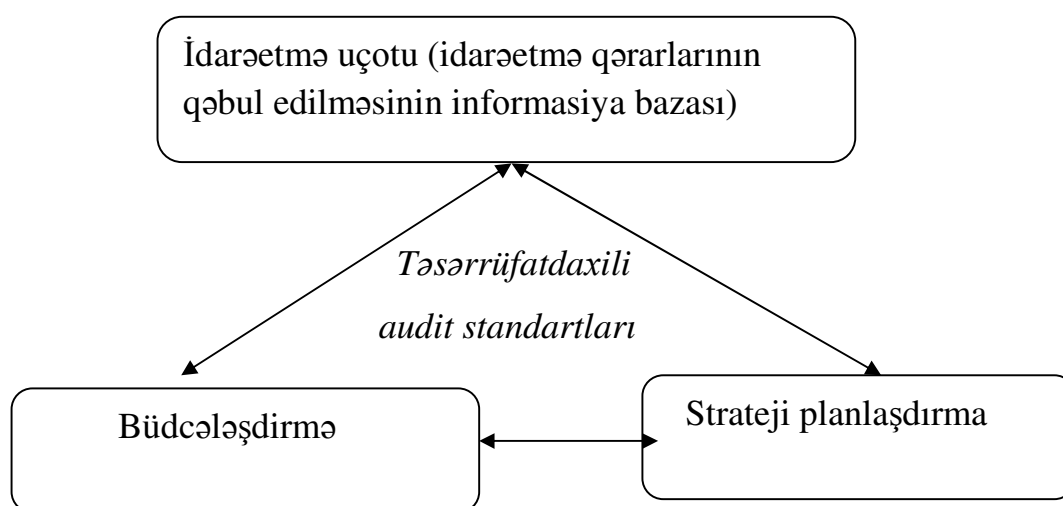
İnvestisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə, bu məqsədlə istifadə olunan resurslardan istifadəyə nəzarət məqsədi ilə zəruri informasiyanın yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan idarəetmə uçotunun təkmilləşdirilməsi zəruridir. Fikrimizcə, toplanmış həmin informasiyanı sistemləşdirmək üçün idarəetmə uçotu hesablarından istifadə etmək məqsədəuyğundur. İdarəetmə uçotunun hesablarının quruluşunu aşağıdakı kimi təklif etmək olar: müvafiq olaraq birinci rəqəm əməliyyatın növünü (planlaşdırılan – 0 və ya faktiki - 1), ikinci rəqəm investisiya proqramının nömrəsini, üçüncü rəqəm investisiya layihəsinin nömrəsini, dördüncü, beşinci və altıncı rəqəm sintetik hesabın nömrəsini əks etdirir

Xərclərin uçotu üçün maliyyə hesabatının sərbəst 22- ci «Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri» bölməsindən istifadə olunmasını təklif edirik. Bu halda verilən şərtlər əsasında planlaşdırılan kassa xərcləri 012221 sayılı hesabda əks etdiriləcəkdir. Həmin proqram və həmin investisiya layihəsi üzrə faktiki kassa xərcləri 112221 sayılı hesabda uçota alınacaqdır. Kassa istifadəsinin konkret istiqamətlərinin uçotu üçün subhesablar açıla bilər. Məsələn, subhesab 1 «Avadanlığın alınması» və subhesab 2 «Quraşdırma işləri». Cari investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi xalis mənfəətdən (vergi tutmadan sonra mənfəətdən) istifadənin uçotu üçün hesablar planında sərbəst hesabdan – 345 «Vergitutmadan sonra mənfəətin istifadəsi» hesabından istifadə edilməsi təklif edirik. Onda 1 sayılı investisiya proqramı və 2 sayılı investisiya layihəsi çərçivəsində investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə vergitutmadan sonra plan üzrə mənfəətdən istifadə 012345sayılı hesabda, faktiki istifadə isə 112345 sayılı hesabda əks etdiriləcəkdir.

Fikrimizcə, investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin olunması baxımından sözü gedən məsələlərin qarşılıqlı əlaqəsini formalaşdıran optimal idarəetmə uçotu sisteminin yaradılması vacibdir. Belə ki, rəqabətli biznes mühitində müəssisənin uğurlu fəaliyyəti büdcələşdirmə, strateji planlaşdırma və idarəetmə uçotunun qarşılıqlı əlaqəsinin düzgün optimallaşdırılmasından çox asılıdır. Bu

qarşılıqlı əlaqə səmərəli təsərrüfatdaxili audit standartları əsasında daima izlənməlidir (şəkil 2.1).

Beləliklə, müəssisənin investisiya fəaliyyəti çərçivəsində investisiya layihələrinin hazırlanması və həyata keçirilməsinin əsaslandırılması zamanı layihənin nəticələrinin – investisiya proqramı üzrə gözlənilən pul daxilolmalarının və müxtəlif material və əmək resursları xərclərini özündə əks etdirən maya dəyərinin müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin məsələnin həlli baxımından müəssisədə təhcizat, istehsal, satış və xərclər üzrə müvafiq büdcələr tərtib edilməlidir.

Şəkil 2.1. Optimal idarəetmə uçotu sistemi

Bu zaman uçot və proqnoz məlumatlar fərqləndirilir. Uçot aspekti yerinə yetirilmiş işlərin və sərf olunmuş resursların faktiki dəyərinin, proqnoz aspekt isə layihənin gələcək dəyərinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda belə bir fikrə rast gəlinir ki, konkret investisiya layihəsi üzrə büdcədən kənarlaşmaların aşkar edilməsi, büdcədə baş verən dəyişikliklərin idarə olunması, büdcənin gözlənilməsi üçün layihənin gedişatı haqqında bütün

maraqlı tərəflərin məlumatlandırılması məqsədi ilə onun icrasının dəyər göstəricilərinin monitorinqi aparılmalıdır. Bu halda, konkret investisiya layihəsinin qiymətləndirilməsi zamanı yerinə yetirilmiş işlərin və sərf olunmuş resursların faktiki dəyərini səciyyələndirən uçot məlumatlarından və layihənin gələcək dəyərinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutan proqnoz hesablama məlumatlarından istifadə edilir.

III Fəsil. İnvestisiya fəaliyyətinin auditi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1. İnvestisiya fəaliyyətinin auditinin təşkili

Müəssisənin investisiya fəaliyyəti onun müəyyən sahələrə investisiya qoyuluşlarıdır. İnvestisiya geniş məfhum olmaqla, çox zəngin forma və variantlar vasitəsilə tətbiq edilə bilər. Belə ki, sahibkar və dövlət qurumları sərəncamlarında olan pul vəsaitlərini birbaşa geniş təkrar istehsala yönətməklə yanaşı, sərəncamında sərbəst maliyyə resurslarına malik olan təsərrüfat subyektlərində gəlirlərin əldə edilməsinin optimal variantını müəyyənləşdirərək onları ikinci şəxslər vasitəsilə geniş təkrar istehsala yönəltmək üçün səhmlərdən, istiqrazlardan, bank sertifikatlarından, veksellərdən, xəzinə veksellərindən, çeklərdən, ipoteka kağızlarından, girov kağızlarından, anbar kağızlarından, mənzil sertifikatlarından və sair bu kimi formalardan istifadə edə bilirlər. Bununla yanaşı, təsərrüfat subyektləri sərbəst maliyyə resurslarının gəlirlə təmin olunması üçün məqsədli bank əmanətlərindən, kreditlərdən, paylardan və digər formalardan da istifadə edə bilirlər. Belə şəraitdə bütün idarəetmə elementləri, o cümlədən uçot, planlaşdırma, təhlil, nəzarət, təftiş və həmçinin audit də bu problemlərin həlli istiqamətinə yönəldilməlidir. Belə ki, elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı dövründə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə amillərin təsiri keyfiyyətə dəyişir, informasiya çoxalır və məhsul istehsalı prosesinin özü kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə mürəkkəbləşir. Audit yalnız maliyyə hesabatlarının dürüstlüyünün yoxlanması ilə məhdudlaşmamalıdır, o, həmçinin mövcud şəraitin analitik nəticələrini ümumiləşdirməli, perspektiv inkişaf üçün proqnoz verməli, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə yeni modellərin hazırlanması və tətbiqi üçün real təkliflər hazırlamalıdır.

Təsisçilər, səhmdarlar, kreditorlar, investorlar və digər maraqlı tərəflər sərf etdikləri kapitalın müqabilində yüksək mənfəət əldə edilməsində və nəticə etibarilə gəlirlərinin daima artmasında maraqlıdırlar. Bu məqsədlə onlar müəssisənin maliyyə

vəziyyəti, maliyyə dayanıqlığı və ödəmə qabiliyyətliyi barədə düzgün, obyektiv informasiya, cari və perspektiv dövrlər üçün əsaslandırılmış rəylər əldə etmək istəyirlər. Belə qiymətləndirməni aparmaq üçün investisiya prosesində xərclərin və pul daxilolmalarının nisbəti kontekstində investisiyanın məqsədəuyğunluğunun yoxlanması zərurəti yaranır. Qeyd olunan məsələlərin həlli dövlət nəzarətinə alternativ olan bir strukturun – bazar infrastrukturunun mühüm və ayrılmaz ünsürlərindən biri olan auditin aparılmasını şərtləndirir.

Bütövlükdə bu və ya digər obyektin idarəetmə aparatının səmərəliliyinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsini audit yoxlamasının nəticə və yekun mərhələsi hesab etmək olar. Bu prosesdə audit idarə aparatının bütün hallarda qəbul etmiş olduğu qərar və sərəncamların səmərəliliyinin ümumiləşdirilmiş formasıdır. Auditin bu istiqaməti idarə aparatı qərarlarının yerinə yetirilməsinin yekun mərhələsi hesab edilsə də, o, əksər hallarda qəbul edilmiş qərarların faydalılığının yoxlanılması kimi səciyyələndirilir ki, bu da, bizim fikrimizcə, kifayət qədər tam deyildir. Bu mənada müəyyən dərəcədə auditin idarəetmə funksiyasının yalnız dairəsi müəyyən edilir, lakin idarə həlqəsinin məzmununu həlli lazımi səviyyədə açılmır. Bu baxımdan, yoxlama prosesində qəbul edilən qərarların əsaslarını, onun həyata keçirilməsi mexanizmlərinin xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Bu tələblər bütövlükdə auditə və xüsusilə onun idarəetmə obyektlərinin məsuliyyət mərkəzləri üzrə yoxlanması hissəsinə aiddir. Fikrimizcə, auditin bu hissəsi nəinki icranın yoxlanılmasının, eyni zamanda qəbul edilmiş qərarların faydalılığının qiymətləndirilməsinin də tərkib hissəsidir.

Ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının audit yoxlanmasında məqsəd onların müxtəlif mərhələlərində iştirak etməklə təsərrüfat sisteminin səmərəliliyini qiymətləndirməkdir. Bununla o, bilavasitə təsərrüfat prosesinin yaxşılaşmasına təsir göstərir, daha doğrusu, yoxlama nəticəsində verilən təkliflər əsasında təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsində iştirak edir. Onun tərtib etdiyi yekun

nəticələr və təkliflər əsasən təsərrüfat subyektinin meneceri tərəfindən cari məsələlərin operativ həllində istifadə olunur. Ayırı-ayrı əməliyyatların yoxlanması və bu təsərrüfat əməliyyatlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi maliyyə-hesabat sənədlərini və digər məsələləri qiymətləndirməkdən çətin və mürəkkəb bir prosesdir (əksər hallarda ayırı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanması və qiymətləndirilməsində qanunvericilik və digər normativ sənədlərin prinsiplərinə istinad etmək mümkün deyil, iqtisadi qanunauyğunluqlara və digər me'yarlara əsaslanılmalıdır).

Məlumdur ki, konkret investisiya proqramlarının həyata keçirilməsi müxtəlif maliyyələşmə mənbələri hesabına (özünün mənfəətindən, bank kreditlərindən və b.) həyata keçirilir. Bu, investisiya fəaliyyətinin maliyyə bazarları ilə əlaqələrini şərtləndirir. Buna görə də, investisiya layihələrinin audit prosesinde kommersiya təşkilatının fəaliyyət göstərdiyi xarici mühit və hər şeydən əvvəl, kapital və pul vəsaitləri bazarı tədqiq olunmalıdır. Öz növbəsində investisiya fəaliyyəti investisiya xərclərinin həyata keçirilməsi prosesinde mənfə pul axınını, konkret investisiya proqramının həyata keçirilməsindən daxilolmalar müsbət pul axınını formalaşdırır. Müəyyən dövrlər ərzində investisiya fəaliyyəti üzrə mənfə pul axınının məbləği müsbət pul axını məbləğindən çox ola bilər. Buna görə də investisiya fəaliyyətinin audit prosesinde maliyyələşdirmə növləri və pul axınlarının növləri üzrə investisiya proqramlarında pul vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyi qiymətləndirilməlidir.

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının yüksək səviyyədə təşkili, səmərəli aparılması və nəticəli yekunun əldə edilməsi üçün dəqiq və etibarlı informasiyaların əldə edilməsi vacibdir. Bu məlumatların əldə edilməsi, həmçinin auditorun investisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların yoxlama - ekspertizasının keçirilməsi üçün lazımi strategiyanı və yoxlama metodunu tətbiq etməsinə müvafiq zəmin yaradır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində investisiya fəaliyyəti geniş təkrar istehsalın həlledici vasitəsi hesab edilir. Perspektivli təsərrüfat subyektlərinin inkişafı investisiyasız təsəvvür edilə bilməz .

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların rəsmiləşdirilməsi, tərəflərin öhdəliklərin müəyyənəşdirilməsi, yerinə yetirilən faktiki iş və xidmətlərin dəyəri haqqında müvafiq məlumatların əldə edilməsi üçün bir sıra texniki sənədlərdəki məlumatlara da müraciət edilməsi vacibdir. Təsərrüfat subyektlərinin investisiya qoyuluşlarına yönəltdiyi maliyyə və digər daşınan və daşınmaz əmlakların qəbul-təhvil aktları ,investisiya qoyuluşlarını təsdiq edən şəhadətnamələr, qiymətli kağızların qəbul-təhvilinə dair müvafiq sənədlər, bank və kassa ödəmələri . təsis sənədləri, səhmdar cəmiyyətlərin protokollarından çıxarışlar, vekseller ,istiqrazlar , sertifikatlar, səhmlər, digər qiymətli kağızları təsdiq edən standart sertifikatlar , səhmlər, digər qiymətli kağızları təsdiq edən standart sertifikat formaları. borc kapitalının alınmasına dair müqavilələr və sair həmin texniki sənədlərin tərkib hissəsi hesab olunur.

İnvestisiya qoyuluşlarına dair əməliyyatların uçotu üzrə daha dəqiq və dolğun məlumatlar əldə etmək üçün baş kitabın , jurnal-orderin və balansın məlumatlarına istinad etmək vacibdir. İnvestisiya qoyuluşlarında digər uçot məlumatları ilə yanaşı , qiymətli kağızların dövriyyəsinə təşkil edən dövriyyə kitabları , onların vaxtaşırı hərəkətini və nağdlılığını təsdiq edən inventarlaşma aktlarına və digər məlumat mənbələrinə də nəzər salınması vacibdir.

Audit yoxlama -ekspertiza işləri aparılan zaman investisiya qoyuluşları üzrə vəsaitlərin mühasibat uçotunda vaxtında və düzgün uçota alınması ,investisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatlara dair mühasibat müxabirləşmələrinin tərtibi , mühasibat sənədlərinin düzgün doldurulması , investisiya qoyuluşları üzrə nəticələrin (gəlir və mənfəətin) düzgün uçota alınması , bölüşdürülüb istifadəsinə dair mühasibat yazılışları və sair bu kimi məsələlər də yoxlama obyektinə olmalıdır.

Audit yoxlama-eksprtizasının tədqiqat obyektlərindən biri də investisiya qoyuluşlarına yönəldilmiş vəsaitlər üzrə əldə edilən dividend və faizlərin hüquqi baxımdan rəsmiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsidir. Auditor bu mərhələdə

investisiya qoyuluşlarından əldə edilmiş dividendlərin , faizlərin rəsmiləşdirilməsinin formalarını müəyyənləşdirməlidir. Yəni dividend və faizlərin nağd , yaxud nağdsız formada verilməsi nəzərdən keçirilməlidir. Bundan sonra əldə edilmiş faktiki dividendlər rəsmi sənədlərdə nəzərdə tutulan məbləğlərlə üzləşdirilməlidir.

İnvestisiya qoyuluşlarının tərkib hissələrin biri də birgə fəaliyyət haqqında normativ hüquqi sənədləri ekspertiza edən zaman onların Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin tələblərinə cavab verməsini və bu sahədə beynəlxalq konvensiyalara uyğun olmasını qiymətləndirməlidir.

Yoxlama-ekspertiza işlərinin əsas sahələrindən biri də investisiya qoyuluşları üzrə aparılmış faktiki təsərrüfat əməliyyatlarının araşdırılmasıdır. Burada seçmə üsulu tətbiq edilməklə daha ciddi məsələlər ön plana çəkilməlidir. Belə ki, investisiya qoyuluşlarının formalarından asılı olaraq rəsmi sənədlərə uyğun vəsaitin vaxtında köçürülməsi və onun rəsmiləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daha doğrusu , auditor investisiya qoyuluşuna yönəldilmiş maliyyə vəsaiti , yaxud maddi aktivlərin investorun sərəncamına verilməsi vaxtının dəqiq rəsmiləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daha doğrusu, auditor investisiya qoyuluşuna yönəldilmiş maliyyə vəsaiti, yaxud maddi aktivlərin investorun sərəncamına verilməsi vaxtının dəqiq rəsmiləşdirilməsi və sənədləşdirilməsi yoxlamalıdır. Bir çox hallarda investorun sərəncamına verilən maddi aktivlər uzun müddət sənədləşdirilmir və bu sahənin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən gəlirlər tərəflər arasında qeyri-rəsmi bölüşdürülərək mənimsənilir. İnvestisiya qoyuluşları üzrə aparılan maliyyə əməliyyatları iki formada ola bilər: nağd və nağdsız . Nağd əməliyyatlar kassa mədaxil-məxaric orderləri ilə ,nağdsız əməliyyatlar isə bank çıxarışları ilə təsdiq edilməlidir. Auditor investisiya qoyuluşları üzrə vəsaitlərin köçürülməsi əməliyyatlarını yoxlayan zaman həmin vəsaitlərin köçürülməsini təsdiq edən ilk sənədləri (mədaxil-məxaric orderlərini , bank çıxarışlarını) nəzarətdən keçirməlidir.

Audit yoxlama -eksperiza işləri zamanı investisiya qoyuluşlarında əldə edilmiş qiymətli kağızların saxlanması və onların hərəkəti üzərində təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkili səviyyəsi də qiymətləndirilməlidir. Bunun üçün daxili auditin və arayışları müşahidə etmək kifayətdir. Auditor qiymətli kağızların saxlanmasını təhlükəsizlik baxımdan qiymətləndirmək üçün müşahidə üsulundan istifadə etməlidir. Bunun üçün auditor qiymətli kağızların saxlanması yerlərinə baxış keçirməli və nəticədə müəyyən edilən çatışmazlıqlar haqqında öz rəyini yekun arayışda əks etdirməlidir.

İnvestisiya qoyuluşlarının audit yoxlamasının sonuncu mərhələsi audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılmasıdır. Bu yekun mərhələsində investisiya qoyuluşlarının audit yoxlamasının pozulması , investisiya əməliyyatlarında yol verilmiş neqativ halların aşkar edilməsi ,mühasibat və maliyyə hesabatlarında buraxılmış ciddi qanun pozuntuları yekunlaşdırılıb qiymətləndirilməlidir. Auditor investisiya qoyuluları üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrini yekunlaşdıran zaman investisiya vasitələrinin məqsədli səfərbər olunmasına , həmçinin mövcud vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilməsinə dair müvafiq tövsiyyələr də hazırlamalıdır. Bir qayda olaraq auditor yoxlama nəticələrini yekunlaşdıran zaman bu və ya digər sahədə yol verilmiş daha ciddi qanun pozuntularını ,mənimsəmələri , dağıntıları , məqsədli və ya məqsədsiz vurulmuş maddi ziyanları ön plana çəkməlidir .İnvestisiya qoyuluşları üzrə yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdıran zaman bu prinsilər əsas götürülməlidir.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində maliyyə resursları və digər aktivlərin sərbəst hərəkətinə geniş meydan verilir. Belə şəraitdə neqativ hallara yol verilməsi maliyyə vəsaitini öz təyinatından yayındırılması və mənimsənilməsi ilə nəticələnə bilər. Ona görə də investisiya fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində aşkar edilmiş hər bir xırda nöqsan belə öz qiymətini yekun arayışında tapmalıdır. İnvestisiya fəaliyyəti üzrə yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılması aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulmalıdır. İlk növbədə bu sahədə

yol verilmiş nöqsanlar, çatışmazlıqlar qanunvericilik mövqeyindən qiymətləndirilməlidir. Auditor müəssisə və təkilatlarda investisiya qoyuluşlarında yol verilmiş ayrı-ayrı qanun pozuntularını şərh edən zaman , ilk növbədə investisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunlarına istinad etməlidir. Bundan sonra investisiya qoyuluşunun formasından asılı olaraq yol verilmiş qanun pozuntularını yekun arayışında daha dəqiq şərh etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin işləyib hazırladığı təlimatların, qaydaların müvafiq bəndlərinə müraciət edə bilər.

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılmasının növbəti mərhələsində təsərrüfat əməliyyatlarında yol verilmiş məqsədli və məqsədsiz təhriflər, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının uçotu alınması və onlara mühasibat yazılışlarının tərtib edilməsində müxabirləşmələrin düzgün aparılması, investisiya qoyuluşu nəticəsində əldə edilən gəlirlərin, dividendlərin və faizlərin bölüşdürülməsində yol verilmiş çatışmazlıqlar qiymətləndirilməlidir. İnvestisiya qoyuluşları üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasının növbəti mərhələsi bu sahədə aparılmış təsərrüfat əməliyyatlarına dair uçot və hesabat işlərinin vəziyyəti haqqında olmalıdır.

Müəssisə və təşkilatların əldə etdiyi qiymətli kağızlar, o cümlədən istiqrazlar, veksellər, çeklər, xəzinə vekselləri, bank sertifikatları və sairənin nağdlılığının mütəmadi inventarlaşdırılması və onların hərəkəti üzərində ciddi uçot blankı kimi müvafiq nəzarətin qurulması məhz təsərrüfatdaxili auditin funksiyalarından biridir. Audit yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdırılarkən investisiya qoyuluşları üzrə təsərrüfatdaxili auditin ümumi vəziyyəti və ayrı-ayrı spəfik hallar şərh edilib qiymətləndirilməlidir. Yoxlam-ekspertiza işlərinin yekun mərhələsində yol verilmiş xırda nöqsanları, ciddi əhəmiyyət kəsb etməyən qanun pozuntularını xarakterinə , məzmununa , təyinatına görə qruplaşdırmaq və reyestr şəklində yekun aktına əlavə

etmək olar. Bu nöqsanların ümumi arayışda şərh qısa formada reyestrə istinad edilərək verilə bilər.

Auditor müəssisə və təşkilatlarda investisiya qoyuluşlarının yoxlama-ekspektiza işlərini yekunlaşdıran zaman test cavablarından da istifadə edə bilər. Test sualları hazırlanan zaman ümumi metodoloji məsələlərlə yanaşı müəssisənin spesifik xüsusiyyətləri, istehsalın sahələr üzrə xarakterik amilləri nəzərə alınmalıdır. Test cavabları investisiya qoyuluşlarının hər bir növü üzrə təşkil edilməlidir. Testlərdə müəssisələrin investisiya qoyuluşlarına yönəltdiyi vəsaitin miqdarı, məqsədi, investisiya qoyuluşlarından əldə edilən səmərə, investisiya üzrə yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmi və sair bu kimi vacib məsələləri əhatə etməlidir.

3.2. İnvestisiya fəaliyyətinin səmərəliyinin analitik qiymətləndirilməsi

Sahibkar investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olarkən qoyduğu vəsaitin yəni, investisiyanın gələcəkdə səmərəli olması barədə informasiya həmişə onu maraqlandırır. Bunun üçündə investisiya lahiyyələrinin qiymətləndirilməsi vacibdir. Layihənin səmərəliliyi onun iştirakçılarının maraqları baxımından xərclərin və nəticələrin nisbətini əks etdirən göstəricilər – kommersiya, büdcə və iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri vasitəsi ilə xarakterizə olunur.

İqtisadi səmərəliyi qiymətləndirərkən, qoyulmuş vəsaitlərin dəyərinin qorunub saxlanması və onların kafi artım tempinin təmin edilməsi ilə əlaqədar investisiya lahiyyəsinin potensial imkanlarına xüsusi diqqət yetirilir. Bu təhlil investisiya layihələrinin müxtəlif səmərəlilik göstəricilərin müəyyən edilməsinə əsaslanır ki, onlar da integral göstəricilər hesab edilir. Qiymətləndirmə zamanı, gözlənilən mədaxil və məxariclər müqayisə olunaraq pul vəsaitlərinin axını haqqında təsəvvür əldə edilir.

Gözlənilən məsrəflərə, investisiya qoyuluşu ilə əlaqədar olan xərclər aid edilir. Buraya , avadanlığın və materialların əldə olunması üçün çəkilən xərclər və istismar xərcləri daxildir. Əmlak xərclərinə, mülkiyyət hüququnun əldə olunmasına yönəldilən pul vəsaitləri, eləcə də aktivlərin mövcudluğunun davam etdirilməsi ilə , məsələn, əsaslı təmirlə əlaqədar olan hər hansı digər xərclər daxildir. İstismar xərcləri - fondlardan yəni aktivlərdən istifadə ilə əlaqədar olan və adi, təkrarlanan məsrəflər olan dövrü xərclərdir , halbuki, əsaslı təmir bu cür xərclərə aid edilmir.

İnvestisiya layihəsi müəssisənin öz vəsaiti hesabına həyata keçirildikdə, onda bütövlükdə layihənin kommersiya səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan kommersiya diskontu qoyulmuş vəsaitin gələcək minimum mümkün gəlirliliyinə tələbə müvafiq müəyyən edilir. Borc vəsaiti hesabına həyata keçirilən investisiya layihələrinin iqtisadi qiymətləndirilməsi zamanı diskont norması borc üzrə faiz dərəcəsinə bərabər götürülür. Əgər nəzərə alsaq ki, əksər hallarda investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində müxtəlif mənbələrdən istifadə olunur, onda kapitalın orta çəki dəyəri WACC (Weighted Average Cost of Capital) gəlirliyin elə səviyyəsi kimi müəyyən olunur ki, həmin səviyyədə bütün layihə iştirakçıları gəlir əldə edə bilsin. Kapitalın orta çəki dəyəri aşağıdakı qaydada müəyyən edilir:

$$WACC = \sum_{i=1}^n D_i \times E_i ,$$

Burada, n - kapital növlərinin miqdarı, E_i – i kapitalının diskont (gəlirlilik) norması, d_i – i növ kapitalın payını göstərir.

Əgər mənfəət illər üzrə eyni məbləğ təşkil etmirsə, onda mənfəət məbləğinin investisiya məbləğinə bərabər olduğu vaxt–layihənin ödənilməsi müddəti meyarının diskontlaşdırılmış oxşarı (Payback Period– PP) müəyyən edilir:

$$\sum M^x = \sum IC_t$$

Bu metodun üstünlüyü hesablamaların sadəliyi ilə xarakterizə olunur. Lakin bu metodun tətbiqi şəraitində layihə üzrə xərclər ödənildikdən sonra nəticələrin dinamikasını nəzərə almaq mümkün deyildir. Bu, həmin metodun çatışmazlığını

göstərir. Məhz bu baxımdan qərb təcrübəsində sadə mənfəət normasından istifadə olunur ki, sözü gedən əmsal bir planlaşdırma intervalı çərçivəsində mənfəət formasında investisiya xərclərinin örtülən hissəsini səciyyələndirir.

Sadə mənfəət norması göstəricisi ARR (Accounting Rate of Return) öz məzmununa görə kapital qoyuluşlarının ödənmə müddəti göstəricisinin əksidir. İnvestisiyanın səmərəliliyini əks etdirən sadə mənfəət norması faiz ifadəsində pul daxilolmalarının ilkin investisiyaya nisbəti kimi hesablanır.

$$ARR = \frac{M_x}{I_j}$$

Hesablanmış mənfəət normasını minimal və ya orta gəlirlik səviyyəsi ilə müqayisə etməklə investor həmin investisiya layihəsinin gələcək təhlilinin məqsədə uyğunluğu əsaslandırır. Bu göstəricinin üstünlükləri və çatışmazlığı ödəmə müddəti göstəricisi ilə eynidir.

Sadə mənfəət normasının mahiyyəti, bir planlaşdırma müddəti ərzində investisiya xərclərinin hansı hissəsinin mənfəət qismində kompensasiya edilməsinin (qaytarılmasının) qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Sadə mənfəət normasının hesablama kəmiyyəti minimal və ya orta gəlirlilik səviyyəsi ilə müqayisə olunduqda investor bu investisiyaların məqsədə uyğunluğu, eləcə də investisiya layihəsinin təhlilinin icrasına davam edib-etdirməmək haqqında qərar qəbul edir. Bundan əlavə, bu mərhələdə həmin layihənin kompensasiya müddətinin təqribi qiymətləndirilməsi də mümkündür.

Sadə mənfəət normasının və kompensasiya müddətinin hesablanması kimi sadə üsullardan istifadə olunması, hesablamaların nisbi ucuzluğu və sadəliyi ilə əsaslandırılır. İnvestisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üsullarının əsas çatışmazlığı, vaxt ərzində eyni pul axınlarının (mədaxil və ya ödəniş məbləğlərinin) bərabərsizliyi faktının nəzərə alınmasıdır. Real həyatda bu amilin dərk edilməsi və nəzərə alınması, uzunmüddətli kapital qoyuluşu tələb edən layihələrin düzgün qiymətləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çox güman ki, hazırkı məqamda

pul vəsaitləri məbləğinin dəyəri , gələcək məbləğinə bərabər olan dəyərdən yüksək olacaq.

İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində dinamik metodlardan da istifadə olunur. Dinamik metod zaman üzrə pulun dəyərinin dəyişməsinə və vaxt amilinin təsirinin nəzərə alınmasına əsaslanır. Müxtəlif investisiya layihələrinin müqayisəsi və onlardan ən yaxşısının seçilməsi zamanı cari xalis gəlir (Net Present Value–NPV), gəlirlik indeksi (Profitabilitu Index –PI), daxili gəlirlik norması (Internal Rate of Return –IRR), ödənmə müddəti ($T^{\text{ö}}$) və digər göstəricilərdən istifadə olunur.

Dinamik (mürəkkəb) üsullar. Pul vəsaitlərinin uzun müddətə yatırılması ilə əlaqədar olan layihənin investisiya cazibədarlığını düzgün qiymətləndirmək üçün, gələcək mədaxillərin bugünkü xərclərin əvəzini ödəyib-ödəməyəcəyini adekvat qaydada müəyyən etmək lazımdır. Başqa sözlə, pul axınları ilə bağlı olan əməliyyatlar vaxt cəhətdən uzandıqca, həmin pul axınların dəyərinin azalması nəzərə alınmaqla investisiya layihəsinin gələcək fəaliyyətinin bütün göstəricilərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu, layihənin maliyyə tərəfi ilə əlaqədar olan bütün kəmiyyətlərin bugünkü miqyası gətirilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər və diskontlaşdırma adını daşıyır. Pul mədaxillərinin diskontlaşdırılması üsulu ilə kapital qoyuluşlarının qiymətləndirilməsi , yuxarıda göstərilən üsullara nisbətən daha çox elmi mahiyyət kəsb edir.

Bütövlükdə diskontlaşdırma üsulları, investisiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə standart üsullara aid edilə bilər. Təcrübədə onların müxtəlif modifikasiyalarından istifadə olunur , amma bu zaman layihələrin xalis cari dəyərinin (NPV) və daxili mənfəət normasının (IRR) göstəricilərinin hesablanması daha geniş vüsət alıb. Bu üsulla , yəni vaxt amili nəzərə alınmaqla layihənin əvəzinin ödənilmə göstəricisi də hesablanı bilər.

Cari xalis gəlir bütün hesablama dövründə layihənin həyata keçirilməsi ilə bağlı diskontlaşdırılmış daxilolma məbləği ilə investisiya məbləği və digər diskontlaşdırılmış xərclər arasında fərq kimi müəyyən olunur.

$$NPV = \sum_{t=1}^n FV \frac{CF_t}{(1+r)^t} - K_0$$

Burada, CF_t – t ilində pul daxilolmaları, FV- gələcəkdə daxil olacaq pul vəsaitlərinin indiki (cari) dəyəri, r – faiz dərəcəsi, K_0 – investisiya xərclərinin cari məbləği, t – layihənin əhatə etdiyi müddəti göstərir.

İnvestisiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı xalis cari (diskontlaşdırılmış) gəlir göstəricisindən istifadə təhlil olunan investisiya variantının nə dərəcədə müəssisənin dəyərliyini və ya investorun gəlirinin artımını təmin etdiyini səciyyələndirsə də həmin artımın nisbi ölçüsünü əks etdirmir, daha doğrusu, eyni cari xalis gəlirə (NPV), lakin müxtəlif kapital qoyuluşuna malik layihələri müqayisə etməyə imkan vermir. Belə hallarda gəlirlik indeksi meyarından istifadə olunur.

Gəlirlik indeksi (Profitabilitu index – Pİ) layihənin gəlirliyinin nisbi göstəricisi olmaqla investisiyanın hər vahidinə layihədən puldaxilolmalarının diskontlaşdırılmış məbləğini xarakterizə edir. Həmin əmsal aşağıdakı ümum qəbul edilmiş düsturun köməkliyi ilə hesablanır

$$PI = \frac{\sum_{t=1}^n FV \frac{CF_t}{(1+r)^t}}{K_0}$$

Göründüyü kimi, gəlirlik indeksi cari xalis gəlirlə sıx əlaqəlidir, çünki onun hesablanmasında NPV-nin elementlərindən istifadə olunur və onun kəmiyyəti cari xalis gəlirin kəmiyyəti ilə bağlıdır. Bu göstəricinin kəmiyyəti vahiddən böyükdürsə deməli, layihə səmərəlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, cari xalis gəlir və gəlirlik indeksinin, eləcə də müvafiq diskontlaşdırma əmsalının hesablanması zamanı faiz dərəcəsinin seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, o, hesablamaların yekun nəticələrinə və beləliklə

də onun interpretasiyasına təsir göstərir. Öz növbəsində, faiz dərəcəsi inflyasiyanın sürətindən, minimal real mənfəət normasından və investisiya riski əmsalından asılıdır.

İnvestisiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prosesində istifadə olunan mühüm göstəricilərdən biri layihənin daxili rentabellik norması (İnternal Rate of Return–IRR) göstəricisidir. O, faiz dərəcəsinin elə kəmiyyətini əks etdirir ki, bu halda layihənin xalis cari dəyəri sıfıra bərabərdir, daha doğrusu, gözlənilən pul daxilolmalarının diskontlaşdırılmış məbləği diskontlaşdırılmış investisiya xərclərinə bərabərdir (bu halda investisiya kapitalı örtülür):

$$NPV = \sum_{t=1}^n FV \frac{CF_t}{(1+IRR)^t} - K_0 = 0$$

Əgər bu göstərici tələb olunan gəlirlik normasından yüksəkdirsə, onda layihə səmərəlidir və onu qəbul etmək olar.

Bu göstəricinin müxtəlif interpretasiyası mümkündür. Belə ki, onu investisiya layihəsinin gəlirliyinin aşağı təminat səviyyəsi kimi qəbul etmək olar. Beləliklə, əgər IRR kapitalın orta dəyərindən yüksəkdirsə, onu qəbul etmək olar. Daxili rentabellik norması layihənin maliyyələşdirilməsi üçün cəlb olunan vəsaitə görə maksimum ödəmə dərəcəsini müəyyən edir. Obyektivlik, investisiyanın mütləq həcmindən qeyri asılılıq, layihənin nisbi gəlirliyinin qiymətləndirilməsi, informativlik sözü gedən metodun üstünlüklərini səciyyələndirir.

Yuxarıda qeyd olunanlar belə bir fikri formalaşdırmağa imkan verir ki, investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi onların iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasını və gələcək şəraitlərin proqnozlaşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan investisiya təhlili proqnoz xarakteri daşıyır və istənilən qiymətləndirmə metodunun tətbiqində zaman amili və risk amili nəzərə alınır. Analitik hesablama metodikası qiymətləndirmə meyarlarının uzlaşdırılması əsasında qurulmalı və hər bir

konkret şəraitdə mülkiyyətçinin və ya investorların marağını daha çox səciyyələndirən meyarlara üstünlük verilməlidir.

Təsərrüfat subyektlərinin investisiya vəziyyətinin əsas elementlərinin qiymətləndirilməsinin mövcud metodikasının müfəssəl nəzərdən keçirilməsi əsasında onların investisiya vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və təhlilinə yeni metodik yanaşma işlənilib hazırlanmalıdır. Fikrimizcə, həmin yanaşma müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə aşağıdakı məsələlərinin həllini təmin etməlidir: investisiya üzrə gəlirlərin, xərclərin, daxilolma və ödəmələrin məbləğinin və strukturunun müəyyən edilməsi, eləcə də investisiya fəaliyyətinin həm investor, həm də müəssisə üçün səmərəli olması, o cümlədən, cəlb edilmiş investisiyadan istifadənin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi, təsərrüfat subyektinin investisiya potensialının, investisiya tutumluğunun, investisiya aktivliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir müəssisə konkret investisiya layihəsinin qəbul edilməsi gedişatında bütün maliyyə və qeyri-maliyyə meyarlarını nəzərə almaqla müəyyən etdiyi prioritetlər əsasında optimal qərarı seçir. Bu prosesdə elə göstəricilər seçilməlidir ki, onlar bütün səviyyələrdə menecmentin işinin səmərəliliyini xarakterizə edə bilsin və biznesin ümumi strategiyası ilə uzlaşsın. Deməli, müəssisənin maliyyə imkanlarının indikatorları kimi qeyri-monetar göstəricilərdən istifadə olunması zəruridir. Lakin qeyri-maliyyə amillərindən istifadə edilməsi də sistemləşdirilməlidir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan, bir-biri ilə bağlı problemlərin həlli, müəssisələrin investisiya strategiyalarının qiymətləndirilməsi maliyyə və qeyri-maliyyə göstəricilərinin sistemləşdirilməsinə əsaslanan balanslaşdırılmış göstəricilər sistemindən istifadə əsasında həyata keçirilə bilər. Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi səmərəli və müxtəlif aspektli kompleks idarəetmə sistemi olmaqla müəssisənin strategiyasını cari investisiya fəaliyyəti ilə əlaqələndirməyə, resursların

bövləşdürülməsi sahəsində daha obyektiv qərar qəbul etməyə imkan verəcəkdir. Balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin məqsədi hər bir konkret müəssisənin mövcud vəziyyətindən və strategiyasından asılı olaraq formalaşır və onun fəaliyyəti dörd tərkib üzrə əks etdirilir: maliyyə, müştəri, daxili biznes proseslər və heyətin inkişafı. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dinamik və ciddi biznes mühiti şəraitində sözü gedən sistemin imkanları daha effektivdir. Bu baxımdan, fikrimizcə, yuxarıda qeyd olunan modelin təkmilləşdirilməsinə, daha doğrusu, dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminə layihənin maliyyə, istehsal və informasiya meyarlarını, risklər nəzərə alınmaqla onun həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü, strateji dəyərini, müxtəlif maraqların uzlaşdırılmasını, menecerlərin motivasiyasını, təşkilatın məqsədlərinə, vəzifələrinə və strategiyasına uyğunluğunu, layihənin kommersiya uğuru kimi səciyyələri aid etmək olar.

İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi zamanı müəssisənin maliyyə göstəricilərinə təsir edən amillərə xüsusi diqqət verilməlidir. Belə ki, layihənin həyata keçirilməsinə qədər təşkilatın maliyyə vəziyyətinin kafi olması o demək deyildir ki, layihənin həyata keçirilməsi gedişatında müəssisənin maliyyə vəziyyəti pisləşə bilməz. Aydındır ki, investisiya qoyuluşu müəssisənin istehsal gücünün, rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsini təmin edir. Həmin prosesin həyata keçirilməsi prosesində təşkilatın maliyyə vəziyyətini səciyyələndirən maliyyə sabitliyi, likvidlik, işgüzar aktivlik göstəriciləri məqbul həddən aşağı ola bilər. Bu, müəssisə üçün müflisləşmə təhlükəsinin mümkünlüyünü səciyyələndirir. Buna görə də layihənin həyata keçirilməsi zamanı gözlənilən əsas hadisələrin müəssisənin aktivlərinə, kapitalına və öhdəliklərinə, eləcə də maliyyə nəticələrinə necə təsir edəcəyi nəzərdən keçirilməlidir. Məsələn, kreditin əldə olunması həm pul vəsaitini, həm də uzunmüddətli öhdəliklərini artırırsa da kredit qaytarma qabiliyyətini azaldır, layihənin həyata keçirilməsi aktivlərin strukturunu dəyişir, likvidlik səviyyəsini aşağı salır, əsas borcun qaytarılması aktivləri (pul vəsaitini), eləcə də uzunmüddətli öhdəliklərin

məbləğini azaldır, faizlərin kapitallaşdırılması isə gələcək dövrlərin xərclərini və uzunmüddətli öhdəlikləri artırır, kredit ödəmə qabiliyyətini və likvidliyi azaldır.

Kompensasiya dövrünün müəyyən edilməsi. Dəqiq kompensasiya dövrünün müəyyən olunması üçün aşağıda qeyd olunanlar zəruridir.

1. Real pul vəsaitlərinin toplanmış axınının hesablanması , çünki istifadə olunan layihədə meydana çıxan pul axınları illər üzrə qeyri-bərabərdir.

2. Pul vəsaitlərinin toplanmış axınının hansı ildə müsbət qiymətə malik olduğunun müəyyən edilməsi.

3. Əvvəlki mərhələdə müəyyən olunan ildən qabaqkı dövrdə əldə olunan pul mədailləri ilə əhatə edilməyən investisiya məbləğinin bir hissəsinin tapılması.

4. Toplanmış axının müsbət qiymət qəbul etdiyi dövrdə investisiya məbləğinin əhatə olunmayan qalığının pul mədaxillərinin kəmiyyətinə bölünməsi .

Kompensasiya müddəti səmərəliyin qiymətləndirilməsinin sadə üsulları qrupunda bir , bir qədər daha mürəkkəb göstəricidir. Bu göstəricinin köməyi ilə hesablanan dövr ərzində , xalis mənfəət və amortizasiya məbləğlərini əhatə edən və layihə çərçivəsində bir araya gətirilən pul vəsaitlərinin bütün həcmi ilkin investisiya kapitalının qaytarılmasına yönəldir.

Kompensasiya dövrünün hesablanması üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur :

$$PP = \frac{I_0}{P}$$

burada PP (Payback Period) - investisiyaların kompensasiya göstəricisi (kompensasiya dövrü);

I_0 (Investment)-ilkin investisiyalar;

P-investisiya layihəsinin həyata keçirilməsindən əldə olunan pul vəsaitlərinin əldə olunan pul vəsaitlərinin xalis illik axınıdır.

Kompensasiya dövrünün hesablanması , həmçinin , kapital xərclərinin ümumi həcmindən müəyyən planlaşdırma müddəti (adətən , 1 il) üzrə çıxımların və xalis mənfəətin amortizasiya məbləğinin tədricən , addım-ba - addım hesablanması yolu ilə də həyata keçirilə bilər. Qalıqın sıfıra bərabərləşdirildiyi , yaxud mənfə olduğu müddət kompensasiya müddəti hesab olunur. Əgər bu cür nəticə əldə olunmayıbsa, deməli , kompensasiya müddətinin göstəricisindən bəzən investisiya qoyuluşu riskinin sadə üsulu kimi istifadə olunur.

Təqdim olunan üsulun nəticələrinin dəqiqliyi, əsasən, layihənin həyat müddətinin planlaşdırma müddətlərinə bölünməsinin tezliyindən asılı olur və pul mədaxillərinin vaxt cəhətdən tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Bu üsulun əsas çatışmazlığı ondan ibarətdir ki , o, kompensasiya müddətindən kənarda layihənin fəaliyyətini nəzərə almır və buna görə də o, icra ardıcılığı müxtəlif olan variantların seçilməsində tətbiq oluna bilməz.

Bununla belə, bəzi hallarda, kompensasiya dövrünün hesablanmasına əsaslanan üsulun tətbiqi məqsədəuyğun ola bilər. Xüsusən, bu elə bir vəziyyətdir ki, müəssisənin rəhbərini layihənin mənfəətliyi deyil , likvidlik probleminin həlli narahat edir və əsas da odur ki, investisiyaların əvəzi tez bir zamanda ödənilmiş olsun. Bu üsul, həmçinin , investisiyaların yüksək risk səviyyəsi ilə bağlı olduğu hallarda da məqbuldur, buna görə də kompensasiya müddəti nə qədər qısa olarsa , layihənin risklilik səviyyəsi də bir o qədər aşağı olur. Bu vəziyyət , kifayət qədər sürətli dəyişikliklərin baş verməsi ehtimalı yüksək olan sahələr və fəaliyyət növləri üçün səciyyəvidir.

Layihənin xalis cari dəyəri layihənin həyat dövründə , vaxt amilinə müvafiq uyğun görkəmə gətirilmiş pul vəsaitlərinin xalis axının qiyməti, layihənin xalis cari dəyəri adlanan göstəricidir. Ümumi şəkildə hesablama düsturu aşağıdakı kimidir:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{P_t}{(1+d)^t} - I_0$$

burada: P_t - t dövründə layihədən irəli gələn pul vəsaitlərinin həcmidir;

d - diskont normasıdır;

n - layihənin qüvvədə olduğu müddətdir (il göstəricisi ilə);

I_0 - ilkin investisiya xərcləridir.

Əgər investisiya xərcləri bir neçə il ərzində həyata keçirilirsə , hesablama düsturu aşağıdakı kimi olacaq :

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{P_t}{(1+d)^t} - \sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+d)^t}$$

burada : I_t -t dövründə çəkilən investisiya xərcləridir:

bu zaman əgər :

$NPV > 0$ - layihənin qəbul edilməsi məqsədəuyğundur;

$NPV < 0$ - layihə rədd edilməlidir;

$NPV = 0$ - layihə ziyan verməyəcək , amma mənfəət də gətirməyəcək .

Beləliklə , layihənin icrasının bir neçə variantı nəzərdən keçirildikdə , NPV daha yüksək olan variantı seçmək lazımdır.

Layihənin xalis cari dəyərinin kəmiyyətini müəyyən edən amillərdən biri fəaliyyət miqyasıdır ki, bu da investisiyaların, istehsalın və ya satışın "fiziki" həcmi ilə təzahür olunur. Buna görə də həmin üsulun tətbiqi müxtəlif layihələrin müqayisəsi üçün məhduddur. Qeyd edək ki, NPV qiymətinin yüksək olması heç də həmişə investisiyalardan daha effektiv istifadə edilməsinə müvafiq olmur. Bu cür hallarda investisiyaların səmərəlilik göstəricisini hesablamaq daha məqsədəuyğundur.

$$PI = \sum_{t=1}^n \frac{P_t}{(1+d)^t} - \sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+d)^t}$$

yaxud ümumiləşdirilmiş şəkildə :

$$PI = \frac{PVP}{PVI}$$

burada : PVP (Present Value of Payments)- pul vəsaitlərinin diskontlaşdırılmış axını; PVI (Present Value of Investments) - investisiya xərclərinin diskontlaşdırılmış dəyəridir.

Daxili mənfəət norması göstəricisi müəyyən vaxt dövründə layihənin müəssisəyə və s. vəsait yatırılmasının effektivliyi daxili mənfəət normasının (IRR- Internal Rate of Return) göstəricisini digərlərindən daha dəqiq səciyyələndirir.

Təcrübədə daxili mənfəət normasının təşkil etdiyi diskont dərəcəsində investisiyaların səmərəli , xalis cari dəyər (NPV) sifirə bərabər olur. Başqa sözlə , gələcək pul axınlarının göstərilən dəyəri göstərilən kapital xərclərinə müvafiq olur. Bu o deməkdir ki, əldə olunan xalis gəlirlərin tam kapitallaşması nəzərdə tutulur. Daha doğrusu yarana bütün sərbəst pul vəsaitləri təkrar investisiyalaşdırıla , yaxud xarici borcun ödənilməsinə yönəldilə bilər. Ümumi halda , yəni investisiyalar və onların verdiyi mənfəət ödəniş axını formasında olduqda IRR aşağıdakı tənliyin həlli kimi müəyyən olunur:

$$\sum_1^n \frac{P_t}{(1+d)^t} - I_0 = 0$$

Digər tərəfdənəgər investisiya xərcləri bir neçə il ərzində həyata keçirilirsə, o halda düstur aşağıdakı kimi olacaq :

$$\sum_1^n \frac{P_t}{(1+d)^t} - \sum_1^n \frac{I_t}{(1+d)^t}$$

Daxili mənfəət norması , adətən , layihənin xalis cari dəyərinin göstəricisinin hesablanması zamanı müqayisə dərəcəsinin qiymətlərinin çoxdəfəli qaydada seçilməsi üsuludur. Bununla belə , bu proses əziyyətli və səhvlərlə bağlıdır. Buna görə də daxili mənfəət normasının hesablanması üçün xüsusi maliyyə kalkulyatorlarından istifadə olunur. Bundan əlavə , şəxsi kalkulyatorlar üçün nəzərdə tutulmuş bütün işgüzar proqramlar paketi İRR göstəricisinin hesablanması üçün daxili funksiya malikdir.

Seçim üsulu ilə IRR göstəricisinin müəyyənləşdirmə alqoritimini aşağıdakı qaydada təsvir etmək olar :

- diskont normasının iki qiyməti seçilir və NPV hesablanır ; bir qiymətdə NPV sıfırdan aşağı , digərindən isə sıfırdan yuxarı olmalıdır ;
- əmsalların və NPV özlərinin qiymətləri aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$IRR=d_1 + \frac{NPV_1}{(NPV_1 - NPV_2)} \times (d_2 - d_1)$$

burada : d_1 - NPV müsbət olduğu diskont norması; NPV_1 - müsbət NPV kəmiyyəti ; d_2 - NPV mənfi olduğu diskont norması; NPV_2 - mənfi NPV kəmiyyətidir.

IRR göstəricisinin müəyyən olunması investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin geniş yayılmış üsuludur , çünki bu göstərici , firmanın həddi əmsalı ilə asanlıqla müqayisə olunur. Əgər IRR firmanın seçdiyi həddi əmsaldan aşağıdırsa , o halda kapital qoyuluşu layihəsindən imtina ediləcək. Bununla belə ,IRR hesablanması mürəkkəb olduğundan , düzgün nəticələrin əldə olunacağına zəmanət verilmir.

Xalis cari dəyərin müəyyən edilməsi. Layihənin qəbul olunmasını mümkün etmək üçün o , müvafiq mənfəət normasını təmin etməlidir.

Misal: 4 il müddəti olan investisiya layihəsinin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Birinci il üçün pul axını 20.000 manat, ikinci il üçün 40.000 manat, üçüncü il 45.000 və nəhayət dördüncü il 50.000 manat təşkil edir. İlkin kapital 120.000 manat, diskont dərəcəsi isə 8%-dir.

1) Birinci il üçün xalis cari dəyər:

$$NPV_1 = \frac{CF}{(1+0.08)} = \frac{20000}{(1+0.08)} = 18,518$$

Növbəti dörd il üçün xalis cari dəyər:

$$NPV_2 = \frac{CF_2}{(1+0.08)^2} = \frac{40000}{(1+0.08)^2} = 34,293$$

$$NPV_3 = \frac{CF_3}{(1+0.08)^3} = \frac{45000}{(1+0.08)^3} = 35,722$$

$$NPV_4 = \frac{CF_4}{(1+0.08)^4} = \frac{50000}{(1+0.08)^4} = 36,751$$

2) Dörd ilin cari dəyərini toplasaq:

$$\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} = 18,518 + 34,293 + 35,722 + 36,751 = 125,284$$

3) Xalis cari dəyər :

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} - I = 120000 - 125,284 = -5,284$$

Aparılmış analizdən aydın olur ki, verilmiş investisiya layihəsinin reallaşdırılması heç də səmərəli deyil və investorun müddətin sonunda 5,284 manat itkisinə gətirin çıxaracaq. Pulun zaman dəyəri, inflyasiya, kapital risklərin kompensasiyası üçün çəkilmiş xərcləri də nəzərə aldığımız təqdirdə bu itkilərin miqdarı daha artmış olur.

3.3. İnvestisiya fəaliyyətinin auditinin təşkili prosedurlarının təkmilləşdirilməsi

Audit auditor sübutlarının toplanması və onların əsasında auditor rəyinin tərtib olunması ilə yekunlaşır. Auditor sübutlarının toplanması üçün auditor müəssisə və onu əhatə edən mühitin, eləcə də daxili nəzarətin tədqiq olunması, maliyyə və qiymətləndirmə səviyyələrində əhəmiyyətli səhvlərin riskinin aşkar edilməsi və qiymətləndirilməsi kimi auditor prosedurlarını həyata keçirərkən müxtəlif analitik prosedurlardan istifadə edir. Analitik prosedurlar müxtəlif növ risklərin qiymətləndirilməsi prosedurları kimi və auditin sonunda maliyyə hesabatlarının bütövlükdə yenidən qiymətləndirilməsi məqsədi ilə istifadə olunur. Analitik

prosedurlar, eyni zamanda, subprosedurlar kimi tətbiq edilə bilər. Analitik prosedurların xüsusiyyəti, məqsədi və tətbiqi, etibarlılıq səviyyəsi və bununla ləəqədar məsələlər «Analitik prosedurlar» BAS 520 ilə tənzimlənilir.

Analitik prosedurlar audit olunan müəssisənin maliyyə və digər göstəricilərinin əvvəlki dövrlərin göstəriciləri ilə, fəaliyyətin gözlənilən nəticələri ilə, eləcə də anoloji fəaliyyət növü ilə məşğul olan təşkilatların məlumatları ilə müqayisə edilməsini, müəssisənin investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edən amillərin təsirinin qiymətləndirilməsini səciyyələndirir. Həmin prosedurların tətbiqinin ilkin mərhələsində onların məqsədi və növü müəyyən olunur, sonra həmin prosedurlar həyata keçirilir və sonda əldə olunmuş nəticələr təhlil edilir. Analitik prosedurlar mürəkkəb statistik üsullardan istifadə olunmaqla adi müqayisədən kompleks təhlilə qədər müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər. Auditor tərəfindən prosedurların, onların üsullarının və tətbiq səviyyələrinin seçilməsi peşəkar mülahizə predmetidir.

Audit yoxlama- ekspertiza işlərində investisiya qoyuluşları üzrə konkret olaraq məsələlərin araşdırılması metodikası aşağıdakı prosedur qaydalardan ibarətdir. İlk növbədə müəssisə və əşkilatlarda faktiki aparılmış investisiya qoyuluşlarını təsdiq edən hüquqi sənədlər (bağlanmış müqavilələr , təhvil-qəbul aktları , razılaşdırma protokolları, birgə fəaliyyət haqqında müqavilələr) bu sahədə müvafiq normativ hüquqi aktların bəndləri ilə tutuşdurulmalıdır. Auditor bağlanmış müqavilələrdə, təsis sənədləri toplusunda , protokollarda və digər hüquqi sənədlərdə məqsədli kənarlaşma müşahidə edərsə, ilk növbədə yol verilmiş kənarlaşmanın hüquqi qiymətini verməli və onu son nəticə ilə əlaqələndirməlidir. Əgər hüquqi sənədlərdə yol verilmiş kənarlaşmalar məqsədli xarakter daşımırsa və onun maliyyə nəticələrinə təsiri yoxdursa , bu zaman həmin hüquqi sənədlərə müəyyən düzəlişlər aparılmasına dair müvafiq tövsiyələr verilməlidir. Müəssisənin kənar təşkilatlarından əldə edilmiş borc kapitalı bu və ya digər formada investisiya qoyuluşlarının tərkib hissəsi sayılır.

İnvestisiya fəaliyyətinin auditinin birinci mərhələsində prosedurların yerinə yetirilməsinin nəticələri tərəfimizdən hazırlanmış «İnvestisiya fəaliyyətinin inkişafı üçün yoxlanılan müəssisənin fəaliyyətinin xarici və daxili şəraitinin qiymətləndirilməsi» işçi sənədində əks etdirilə bilər.

İkinci mərhələ üzrə auditor prosedurlarının tərkibinə investisiya layihələri göstəricilərinin dürüstlüyünü və onların investor tərəfindən müəyyən olunmuş meyarlara uyğunluğunu təsdiq etməyə imkan verən prosedurlar daxil edilir. Həmin prosedurların siyahısı audit olunan investisiya layihəsinin növünə görə müəyyən olunur. Belə ki, əgər investisiya layihəsi real investisiyalarla əlaqədardırsa, onda o, yeni istehsal güclərinin yaradılmasına və ya onların yenidən qurulmasına yönəldilmişdir. Bu halda auditor, seçilmiş kapital qoyuluşu variantının istehsalın inkişafının müasir tələblərə uyğunluğunu, layihə üzrə işlərin həcmi və növlərinin əsaslı olmasını, layihənin müəyyən olunmuş müddəti və mərhələlərinin onun həyata keçirilməsi üçün ayrılmış resursların səmərəli istifadəsini təmin etməyə imkan verəcəyini təsdiq etməlidir. Belə qiymətləndirmənin nəticələrini tərəfimizdən tərtib olunan «Audit olunan investisiya layihəsinin müəyyən olunmuş meyarlara uyğunluğunun qiymətləndirilməsi» işçi sənədində ümumiləşdirmək olar. Bu işçi sənədi audit olunan investisiya layihəsinin qiymətləndirilməsinin meyarlar qrupunun və ayrı-ayrı meyarların adını, bəzən ifadəsində ideal və ya ona yaxın tələbləri əks etdirən qiymətləndirmə normativi, bəzən ifadəsində qiymətləndirməni və həmin qiymətləndirməni təmin edən arqumentləri əks etdirir.

Analitik prosedurlar auditor tərəfindən planlaşdırma (digər audit prosedurlarının xarakteri, vaxt çərçivələri və həcmi planlaşdırıldıqda), müfəssəl yoxlama (məhiyyəti üzrə yoxlama proseduru qismində müfəssəl araşdırıldıqda) və auditin yekun mərhələsində (mühasibat hesabatının ümumi icmal yoxlanışında) həyata keçirilir.

Auditin planlaşdırılması mərhələsində əsasən, riskin qiymətləndirilməsi və əhəmiyyətlik səviyyəsinin müəyyən edilməsi, auditin məqsəd və miqyasının müəyyən edilməsi məqsədilə audit obyektı barədə məlumatların toplanması, zaman kəsiyində maliyyə hesabatı göstəricilərinin və maliyyə əmsallarının dəyişməsinin təhlili aparılır, hesabat məlumatlarının düzgünlüyünün yoxlanması, uçotun problemli sahələrinin aşkar olunması məqsədi ilə hesabat göstəriciləri çarpaz şəkildə yoxlanılır, debitor və kreditor borcları ilə bağlı maliyyə və qeyri-maliyyə elementləri arasında qarşılıqlı əlaqə öyrənilir. Analitik prosedurlar müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi mühitin mühüm aspektlərinin müəyyən edilməsinin, ötən ilin maliyyə hesabatının təhlilini, zəruri testlərin müəyyənləşdirilməsini, yoxlanılan məsələlərin əhəmiyyətlik səviyyəsinin müəyyən edilməsini, daxili nəzarətin nəticələrinin və onun iş proqramının nəzərdən keçirilməsini əhatə edir.

Müəssisənin investisiya fəaliyyətinin auditı zamanı əhəmiyyətlik səviyyəsinin kəmiyyət (investisiyanın nəzərdə tutulmuş həcmdə və vaxtında həyata keçirilməsi şəraitində faktiki göstəricilərin planlaşdırılmış səviyyədən kənarlaşmasının qiymətləndirilməsi) və keyfiyyət tərəfləri (investisiya proqramı üzrə planlaşdırılan nəticələrin əldə olunması üçün həyata keçirilən yüksək riskli investisiya tədbirlərinin, xarici amillərin təsirinin müəyyən edilməsi) qiymətləndirilməlidir. Əhəmiyyətlik səviyyəsinin hesablanması prosesində investisiya fəaliyyətinin istiqamətləri, onun kəmiyyət xarakteristikaları və proqnozlaşdırılmış göstəricilər nəzərə alınır, baza göstəricilərinin miqdarı və tərkibi auditor tərəfindən müstəqil seçilir. Həmin məlumatlar investisiya proqramlarının hazırlanmasının yekunları əsasında tərtib olunmuş proqnoz mühasibat hesabatından götürülür və hesablamaları «Baza göstərici-lər sistemi üzrə vahid əhəmiyyətlik səviyyəsinin hesablanması» işçi sənədində ümumiləşdirmək olar.

Müfəssəl yoxlama mərhələsində mühasibat uçotu hesabları üzrə qalıq və təsərrüfat əməliyyatlarının dürüstlüyünün qiymətləndirilməsi məqsədi ilə analitik

prosedurlar mahiyyəti üzrə yoxlama prosedurları qismində həyata keçirilir. Həmin prosedurlardan istifadənin məqsədi mühasibat (maliyyə) hesabatının hazırlanmasına zəmin yaradan konkret amillərlə bağlı səhvlərin aşkarlanmaması riskinin azaldılmasıdır.

İnvestisiya fəaliyyətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri bu sahədə spesifik risk növlərinin mövcudluğudur ki, onları investisiya riskinin ümumi anlayışı ilə birləşdirmək olar. Bəzi mütəxəssislərin fikrinə görə, belə riskin səviyyəsi adətən əməliyyat (kommersiya) riskinin səviyyəsini üstələyir. Bu ehtimal əməliyyat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə deyil, investisiya prosesində kapitalın itgisi ilə izah olunmalıdır. Auditor riskinə bölünməz risk (zəruri daxili nəzarət vasitələrinin olmaması ehtimal edilməklə mühasibat uçotu və ya eyni adlı əməliyyatlar qrupu üzrə hesablardakı qalıqların əhəmiyyətli təhrif olunması), nəzarət vasitələri riski (mühasibat uçotunun hesabları və ya eyni adlı əməliyyatlar qrupu üzrə vəsait qalıqlarına münasibətdə ehtimal olunan kobud təhriflərin vaxtında aşkarlanmaması, qarşısının alınmaması) və aşkarlanmama riskini (auditor prosedurları vasitəsi ilə mühasibat uçotunun və ya əməliyyat qrupunun hesabları üzrə qalıqların digər hesablarla birlikdə və ya ayrı-ayrılıqda təhrif olunmasının aşkar edilməsinin mümkünsüzlüyü) aid etmək olar. Aşkarlanmama riski ilə bölünməz və nəzarət vasitələri riskinin ümumi həcmi arasında əks asılılıq mövcuddur: əgər bölünməz və nəzarət vasitələri risklərinin səviyyəsi yüksəkdirsə, bu halda aşkarlanmama riskinin məqbul səviyyəsinin aşağı olması zəruridir, çünki bu halda auditor riskinin səviyyəsini azaltmaq mümkündür; əgər bölünməz və nəzarət vasitələri risklərinin səviyyəsi aşağıdırsa, aşkarlanmama riskinin yüksək səviyyəsi şəraitində belə auditor riskini yol verilən dərəcədə aşağı səviyyəyə salmaq mümkündür.

İnvestisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğunun və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prosesində BAS-na müvafiq olaraq əhəmiyyətlilik və auditor riski dərəcəsi müəyyən olunmalıdır.

Maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli səhvlər riski üzrə ümumi məsuliyyətlərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirmə səviyyəsində əhəmiyyətli səhvlər riski üzrə zəruri audit prosedurlarının planlaşdırılması və həyata keçirilməsi, toplanmış audit sübutlarının müvafiqliyinin və yetərliliyinin qiymətləndirilməsi, onların sənədləşdirilməsinin əsas prinsipləri BAS 330 «Qiymətləndirilmiş risklər üzrə auditor tərəfindən tətbiq edilən prosedurlar»da geniş əks etdirilmişdir. Qiymətləndirmə səviyyəsində əhəmiyyətli səhvlər riski üzrə zəruri audit prosedurlarına nəzarətlə bağlı testlər, yoxlama, müşahidə, sorğu, təsdiqləmə, yenidən hesablama və s., subprosedurlar – maliyyə hesabatlarının mühasibat uçotunun əsas sənədləri ilə uzlaşdırılması, maliyyə hesabatlarının hazırlandığı dövrün uçot jurnallarındakı qeydlərə edilən düzəlişlərin yoxlanması daxildir.

Fikrimizcə, sözügedən auditor riskinin aşağıdakı dörd komponentdən ibarət olmasını əsaslandırılmış hesab etmək olar:

- müəssisənin investisiya fəaliyyəti ilə əlaqədar daxili və xarici şəraitinin düzgün qiymətləndirilməməsi riski – RQ (məsələn, qiymətləndirmə düzgün aparılmadıqda qeyri səmərəli investisiya proqramının işlənilib hazırlanması ehtimalı yüksəkdir).

- qeyri-səmərəli investisiya proqramının hazırlanması riski (RQI). Bu risk investisiya obyektləri və resurslarının real qarşılıqlı əlaqəsinin təmin olunması şəraitində belə konkret investisiya tədbirləri üzrə hesablamalarda səhvə yol verilməsi ehtimalını müəyyən edir;

- müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən əsas investisiya proqramlarının yerinə yetirilməməsi riski (RTY). Bu növ risk investisiya proqramının yerinə yetirilməsi üzrə rəhbərliyin fəaliyyətində nəzərdə tutulmuş nəticələrin əldə olunmasına ciddi təsir göstərə biləcək səhvlərin buraxılması ehtimalını səciyyələndirir;

- ciddi kənarlaşmaların müəyyən olunmaması riski (RKM) (investisiya proqramının həyata keçirilməsinin səmərəliliyinə sonrakı nəzarət prosesində istifadə

olunan auditor prosedurları ciddi kənarlaşmaları və müəssisə rəhbərliyinin qeyri qanuni hərəkətlərini aşkar etməyə imkan vermir).

Fikrimizcə, kəmiyyətcə qiymətləndirməni aparmaq üçün məqbul hesab olunan auditor riskinin (MAR) aşağıdakı modelindən istifadə oluna bilər.

$$MAR = RQ \times RQI \times RTY \times RKM$$

İnvestisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin auditi zamanı layihə üzrə tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsi, maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunması, investisiyanın ötrülməsi üçün pul axınlarının kifayətliliyi və qoyulmuş vəsait müqabilində proqnozlaşdırılmış nəticənin əldə olunması qiymətləndirilir. Bu məqsədlə auditor tərəfindən investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərində faktiki əldə edilmiş və proqnozlaşdırılmış göstəricilər müqayisə olunmalıdır. Aparılan müqayisənin nəticələri tərəfimizdən hazırlanmış və tətbiqi təklif olunan «İnvestisiya layihəsi üzrə maliyyə resurslarından istifadənin qiymətləndirilməsi» işçi sənədində əks etdirilə bilər.

Məlumdur ki, investisiya layihələri üzrə tədbirlərinin həyata keçirilməsi müəyyən xərclərlə müşayiət olunur. Auditor faktiki və proqnozlaşdırılmış xərclərin müqayisəli qiymətləndirilmək üçün tərəfimizdən təklif edilən «İnvestisiya layihəsi üzrə xərclərin qiymətləndirilməsi» işçi sənədindən istifadə edə bilər.

İnvestisiya fəaliyyətinin auditinin təşkili prosedurlarının təkmilləşdirmək investisiya fəaliyyətinin auditinin informasiya-normativ təminatı ilə birbaşa əlaqədardır. Buna görə də, investisiya fəaliyyətinin audit prosedurlarını təkmilləşdirilməsi üçün biz ilk növbədə investisiya fəaliyyətinin auditinin informasiya-normativ təminatını təkmilləşdirməliyik.

İnvestisiya fəaliyyəti auditinin informasiya - normativ təminatının hazırlanması aşağıdakı yanaşmaları nəzərdə tutur :

- xarici audit baxımdan - firmalardaxili auditor standartlarının hazırlanması ;

- daxili audit baxımından - daxili audit standartlarının və metodik müddələrinin hazırlanması.

Bu standartlar sözsüz investisiya auditini tənzimləyən vahid bir-birini tamamlayan kompleks kimi hazırlanmalıdır. Vahid prinsiplərin olmaması təkcə səmərəliliyin itirilməsini nəzərdə tutmur, həmçinin bütün investisiya auditinin keyfiyyətinə olduqca mənfi təsir göstərir. Nəhayət investisiya auditinin informasiya - normativ təminatını şərti olaraq iki yerə : daxili auditin təminatı və xarici auditin təminatına ayırmaq olar.

Tədqiqat zamanı aparılan araşdırmalar göstərir ki, investisiya fəaliyyətinin auditinin bir sıra xüsusiyyətləri, misal üçün, investisiya fəaliyyətinin subyektlərinin müxtəlifliyi və investisiya obyektlərinin böyük çevrəsi daxili audit xidmətinin əməkdaşlarına müəyyən hüquq və vəzifə səlahiyyətlərinin verilməsi vacibliyi yaradır. Qənaətimizcə, ayrı-ayrı əməkdaşların hüquq və vəzifələri kimi, bütövlükdə investisiya auditinin də məqsəd və vəzifələri də təsərrüfatdaxili tənzimləmənin aşağıdakı sənədlərində öz əksini tapmalıdır:

- daxili audit xidmətinin iş siyasəti haqqında əsasnamədə;
- daxili auditorların vəzifə təlimatlarında ;
- daxili audit haqqında qanunda ;
- daxili audit standartlarında .

Təsərrüfatdaxili tənzimlənmənin göstərilən elementlərinin malik olmalı olduğu əsas əlamətlər aşağıdakılardır :

- daxili audit fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinə münasibətdə normalar sistemi olmaq. Bu xüsusiyyətə isə daha çox daxili audit sisteminin fəaliyyətinin təşkilat, həmçinin metodik aspektləri kimi tənzimlənən daxili standartlara malik olmalıdır.

- daha tez-tez rast gəlinən münasibətlərdə tətbiq olunan normalardan ibarət olmaq. Qeyd edək ki, investisiya auditinə uyğun olan bu xüsusiyyət hər şeydən öncə daxili audit subyektlərinin əsas hüquq və vəzifələrinin, onun metodik üsulları və

reallaşdırılma vasitələrinin möhkəmləndirilməsi deməkdir. Bu zaman konkret halların fərqli izahı daxili auditorların peşəkar təcrübəsinə əsaslanmalıdır.

- aid olduqları işçilər tərəfinədən yerinə yetirilməkdə vacib olmaq. Daxili auditin təsərrüfatdaxili tənzimlənmə sistemində daha çox subyekt yönümlülüyə uyğun olaraq konkret əməkdaşlar üçün hazırlanan vəzifə təlimatları mövcuddur. Daxili audit standartları da həmçinin konkret subyektlərə - onların icraçılarına doğru istiqamətlənir.

- yazılı surətdə təsbit olunmalıdır. Araşdırmalar nəticəsində belə nəticəyə gəlinir ki, daxili audit xidmətinin həm kommersiya təşkilatının fəaliyyəti sahəsində , həm də ümumilikdə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzrə fəaliyyət intizamı müvafiq əmrlə təsbit olunmalı və kommersiya təşkilatlarının investisiya proseslərinin səmərəli auditi üçün auditor firmalar investisiya fəaliyyəti auditinin özünəməxsusluğu əks etdirən firmalardaxili auditor standartları hazırlamalıdırlar. Bunun üçündə biz xarici audit standartlarını özünükləşdirməliyik yəni onların modifikasiya yollarını öyrənməliyik. Kommersiya təşkilatlarının investisiya fəaliyyəti auditinin özünəməxsusluğunu əks etdirən xarici audit standartlarının əsas modifikasiya yollarını aşağıdakı qrafikdəki kimi göstərmək olar.

Düzəlişlərə verilən rəylər ayrıca əks olunur və aşkarlanmış səhvlərin korporativ informasiyasının digər bölmələrinə təsiri qiymətləndirilir.

Xarici auditorlardan fərqli olaraq auditor rəyini tərtib edən daxili auditorun işinin yekunu onun auditor tapşırığı üzrə hesabatıdır. Bu yekun hesabatın təkmilləşdirməsi üçün daxili auditorun iş hesabatına aşağıdakı bir sıra məqamların aid edilməsi vacibdir :

- təşkilatın investisiya fəaliyyətinə dair əməliyyatların mühasibat uçotunun təsvir olunması ;

- informasiya əlaqəsi vasitəsilə investisiya fəaliyyətinin obyektinə münasibəti olan iqtisadi subyektin digər şöbələrinin işinin təvir olunması ;

- auditor tapşırığının yerinə yetirilməsi gedişatında tələb olunan sənədlər ;
- məsul şəxslərin göstərilməsi ilə daxili nəzarət sisteminin xarakteristikası ;
- seçimlərin qurulmasının və onların bu və ya digər metodlarının əsaslandırılması ilə tərtib olunma qaydalarının , ümumi yekununun təsvir olunması .

Daxili auditor hesabatında aşkarlanan pozuntuların təsviri aşağıdakı sxem üzrə aparılmalıdır :

- 1) pozuntunun təsvir olunması;
- 2) pozuntulardan ibarət olan sənədlərin nümunələri.

Sənədi təsvir edərkən onu birmənalı şəkildə eyniləşdirməyə imkan verən mühüm rekvizitləri göstərmək , o cümlədən konkret sənəddə olan pozuntunu maksimal dərəcədə dəqiq təsvir etmək lazımdır.

- 3) normativ sənədlərə istinad (müvafiq əməliyyatların əks olunması üzrə normativ sənədlərin tələbləri göstərilir) ;

- 4) pozuntunun mümkün nəticələri (vergi , inzibati və s.);

- 5) hesabın saldusunun məbləğlə ifadəsinin və konkret hesabat sətrinin dəyişilməsi nöqtəyi nəzərindən hesabat işlərinə təsiri ;

- 6) korporativ informasiyanın digər bölmələrinə təsiri;

- 7) səhvlərin aradan qaldırılması və onlara yol verilməməsi üzrə tövsiyyələr.

Tədqiqatın nəticəsində məlum olur ki, investisiya fəaliyyətinin təşkili prosedurlarını təkmilləşdirilməsi üçün ilk növbədə informasiya -normativ təminatını təkmilləşdirməliyə və xarici audit standartlarını özümüzləşdirməliyə yəni modifikasiya etməliyə sonra daxili audit prosedurlarını təkmilləşdirmək üçün nəyin zəruri olmasını müəyyən etməliyə və bu istiqamətdə tədbirlər görməliyə.

NƏTİCƏ

Aparılmış dissertasiya tədqiqatı aşağıdakı nəticə və təklifləri formalaşdırmağa imkan vermişdir:

1. İnvestisiya- mikro və makro iqtisadi sistemdə geniş istifadə olunan mühüm kateqoriyadır. Müxtəlif yanaşmaların təhlili və ümumiləşdirilməsi nəticəsində demək olar ki, «investisiya» – mənfəət (gəlir) əldə etmək, yaxud müsbət sosial effektdə nail olmaq, kapitalın qorunub saxlanması və artırılması məqsədilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə maliyyə vəsaiti qoyuluşundan, habelə, maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir.

Fikrimizcə, investisiya anlayışını tədqiq edərkən eyni zamanda investor və investisiya olunan müəssisə mövqeyindən müəssisənin investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi bacarığını səciyyələndirən «investisiya cəlbediciliyi» anlayışından da istifadə olunmalıdır.

2. İnvestisiya resursları anlayışına müəssisənin investisiya fəaliyyəti prosesində istifadə etdiyi hər bir resurs növü aid edilir. Hesabatın formalaşması üçün pul vəsaitlərinin mənbələri və onların istifadə olunması istiqamətləri haqqında informasiyanın mövcudluğu zəruridir. Buna görə də investisiya fəaliyyətinin uçotu obyektləri qismində onların yaradılmasına faktiki xərclər investisiyanın növləri üzrə və kassa xərcləri kimi nağd və nağdsız pul vəsaitləri, onların istifadə istiqamətləri üzrə ayrıca nəzərdən keçirilməlidir.

3. İnvestisiya fəaliyyətinin idarəetmə uçotu sistemi çərçivəsində investisiya resursları, investisiya prosesləri və onların həyata keçirilməsinin nəticələri haqqında informasiya işlənir. Fikrimizcə, investisiya obyektlərinin seçilməsi də daxil olmaqla gəlirlilik, risk və likvidlik meyarları üzrə investisiya portfelinin formalaşdırılmasına, onların investisiya keyfiyyətinə, investisiya portfelinin tərkibinin optimallığının qiymətləndirilməsinə, investisiya layihələrinin həyata

keçirilməsinə nəzarət sisteminin yaradılması və monitorinqin təşkilinə də xüsusi diqqət verilməlidir.

4. Araşdırmalar göstərir ki, müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində maliyyə göstəricilərindən istifadəyə üstünlük verilir. Lakin mühasibat hesabatının ənənəvi maliyyə modellərinin köməyi ilə bazara yeni məhsulların yeridilməsini, potensial imkanları, işçilərin maddi marağını, müştərilərin royallığını, məlumat sistemlərini və bazalarını və s. qiymətləndirmək mümkün deyildir. Balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminə layihənin maliyyə, istehsal və informasiya meyarlarını, risklər nəzərə alınmaqla onun həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü, strateji dəyərini, müxtəlif maraqların uzlaşdırılmasını, menecerlərin motivasiyasını, təşkilatın məqsədlərinə, vəzifələrinə və strategiyasına uyğunluğunu, layihənin kommersiya uğuru kimi səciyyələri aid etmək olar.

5. Müəssisənin investisiya fəaliyyətinin uçotunun nəzərdən keçirilmiş obyektlərini auditin obyektləri qismində də nəzərdən keçirmək olar. Belə ki, maliyyə hesabatının auditinin aparılması prosesində investisiya fəaliyyətinin mühasibat uçotu obyektlərinin vəziyyətini əks etdirən ayrı-ayrı göstəricilərin dürüstlüyü qiymətləndirilir. Daha doğrusu, uçot və auditin müxtəlif metodları təşkilatın investisiya fəaliyyətinin eyni obyektinin məzmunu və dinamikasını səciyyələndirən göstəricilərin formalaşmasına və tədqiq olunmasına istiqamətləndirilmişdir.

6. Audit prosedurlarının sistemləşdirilməsi, məsuliyyətin artırılması, investisiya cəlbədiciliyinin yüksəldilməsi, idarəetmənin yaxşılaşdırılması investisiya fəaliyyətinin auditinin nəzərdən keçirdiyi məsələlərin tam siyahısı deyildir. Belə auditin aparılmasının məqsədi səmərəli investisiya qərarlarının qəbul olunmasında və investisiya fəaliyyətinin planlaşdırılmış göstəricilərinə nail olunmasında investora köməklik göstərməkdir. Bu proses investisiya təkliflərinin ifadə edilməsi,

investisiya layihəsinin işlənilib hazırlanması, layihənin həyata keçirilməsi və onun nəticələrinin müstəqil qiymətləndirilməsi kimi mühüm mərhələləri əhatə edir və hər bir mərhələdə auditin məqsədləri müxtəlif olduğundan tətbiq olunan auditor prosedurlarının tərkibi fərqlənəcəkdir.

7. İnvestisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin auditi zamanı layihə üzrə tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsi, maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunması, investisiyanın ötrülməsi üçün pul axınlarının kifayətliliyi və qoyulmuş vəsait müqabilində proqnozlaşdırılmış nəticənin əldə olunması qiymətləndirilir. Konkret investisiya layihəsi çərçivəsində investisiyanın mənimsənilməsi dərəcəsi layihə üzrə proqnozlaşdırılan işlərin faktiki olaraq yerinə yetirilməsi ilə əlaqəli təhlil olunmalıdır. Auditor yerinə yetirilmiş işlər haqqında məlumatları tərəfimizdən təklif edilən «Konkret investisiya layihəsi üzrə investisiya tədbirlərinin yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi» işçi sənədində ümumiləşdirə bilər.

8. Strateji və cari investisiya fəaliyyəti haqqında məlumatların təqdim olunmasının zəruriliyi mövqeyindən idarəetmə uçotunun iki alt sistemini – strateji və cari idarəetmə uçotu sistemini fərqləndirmək lazımdır. İdarəetmə uçotunun strateji investisiya sistemi strateji məqsədlər, müəssisənin fəaliyyətinin daxili və xarici mühitini səciyyələndirən göstəricilər, investisiya strategiyasını səciyyələndirən balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi, daxili idarəetmə hesabatı kimi qarşılıqlı əlaqəli elementləri özündə birləşdirilir

Dissertasiyada hazırlanmış təkliflərin təcrübədə tətbiq olunması investisiya fəaliyyətinin uçotunun təkmilləşdirilməsinə, kompleks maliyyə nəzarətiin forması kimi investisiya auditinə etibarın artmasına, pul axınlarının əks etdirilməsi probleminin kəskinliyinin azalmasına, monitoring və nəzarətlə bağlı bir sıra konkret məsələlərin həll edilməsinə, investisiya layihələşdirmənin həyata keçirilməsi çərçivəsində pul axınlarının idarə olunması üzrə qəbul edilən qərarların əsaslandırılmasına imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. – Bakı, Qanun. 2015–288 s.
2. «Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat üzrə» kommersiya təşkilatları üçün 5 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirinin 2006-cı il 18 aprel tarixli I–138 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2006
3. «Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə» kommersiya təşkilatları üçün 7 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirinin 2007-ci il 23 iyul tarixli I–73/1 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2007
4. «Qeyri-maddi aktivlər üzrə» kommersiya təşkilatları üçün 12 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirinin 2007-ci il 23 iyul tarixli I–73/1 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2007
5. «Maliyyə alətləri - məlumatın açıqlanması və təqdim edilməsi üzrə» kommersiya təşkilatları üçün 15 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirinin 2007-ci il 29 dekabr tarixli I–130 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2007
6. «Ədalətli dəyər üzrə» kommersiya təşkilatları üçün 26 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirinin 2007-ci il 29 dekabr tarixli I-130 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2007
7. «Daşınmaz əmlaka investisiyalar üzrə» kommersiya təşkilatları üçün 27 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirinin 2007-ci il 29 dekabr tarixli I–130 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2007
8. «Maliyyə alətləri: tanınma və qiymətləndirmə üzrə» kommersiya təşkilatları üçün 36 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirinin 2009-cu il 13 yanvar tarixli I– 04 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2009

9. «Audit xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı, «Qanun», 1994
10. “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı. 2007
11. İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı.1995
12. Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Minimax Consalting. – Bakı, 2004. –50 s.
13. “Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə» kommersiya təşkilatları üçün 1№-li Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə şərhlər və tövsiyələr. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirinin 2009-cu il “13” yanvar tarixli I-08 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı.2009
14. Audit. /i.e.d., prof.V.T.Novruzovun elmi redaktəsi ilə/.– Bakı. Azər nəşr. 2011. – 530 s.
15. Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı. «Elm və təhsil».2009.-560 s.
16. Kazımov R.N., Namazova C.B. Praktiki audit. Dərslik, – Bakı, CBS, 2012. – 246 s.
17. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. Maliyyə təhlili. Dərslik. Bakı, CBS, 2011– 312s.
18. Mahmudov I.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. Dərslik. – Bakı, İqtisad Universiteti. 2010– 796 s.
19. Namazova C.B. İnvestisiya qoyuluşlarının inkişaf perspektivləri. Monoqrafiya. – Bakı. CBS. 2008-222 s.
20. Səbzəliyev S.M. Beynəlxalq və milli uçot terminlərinin izahlı lüğəti.–Bakı. Elm və təhsil, 2010. – 256 s.
21. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. İdarəetmə uçotu.–Bakı. Elm və təhsil, 2014. – 524 s.

22. Абрамов С.И. Управление инвестициями в основной капитал. – М.: Экзамен, 2002. – 544с.
23. Алексанов Д.С., Кошелев В.М. Экономическая оценка инвестиций. – М.: Колос-Пресс, 2002. – 382 с.
24. Аренс Э.А., Лоббек Дж.К. Аудит. пер. с англ. /под ред. проф. Я.В. Соколова/. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 560 с.
25. Бирман Г., Шмидт С. Капиталовложения: Экономический анализ инвестиционных проектов / пер. с англ. Под ред. Л.П.Белых. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 631 с.
26. Дамодаран Асват. Инвестиционная оценка: инструменты и методы оценки любых активов: пер с англ. – 2-е изд., исправл. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 1341 с.
27. Жданов В.П. Организация и финансирование инвестиций. – Калининград: «Янтарный сказ». 2000. – 192 с.
28. Илышев А.М. Учет и анализ инновационной и инвестиционной деятельности организации: учеб.пособие /А.М.Илышев, Н.Н.Илышева, И.Н.Воропанова. – М.:КНОРУС, 2005. – 240 с.
29. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. – М.:Финансы и статистика, 2000.- 512 с.
30. Крувщиц Л. Инвестиционные расчеты: пер с нем. /под общ.ред. В.В.Ковалева и З.А.Сабова. – СПб: Питер, 2001. – 432 с.
31. Хендриксен Э.С., Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета: пер. с англ. / под ред. проф. Я.В.Соколова. – М.: Финансы и статистика, 1997. – 576 с.
32. Шеремет А.Д., Суйц В.П. Аудит: учебник. - М.: ИНФРА-М, 2006. – 447 с.
33. Экономика предприятия: учебник для вузов / под ред. Ф.К.Беа, Э.Дихтла, М.Швайцера: пер. с нем. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 928 с.

34. Энтони Р., Рис Дж. Учет: ситуации и примеры: пер с англ. / под ред. и с предисл. А.М.Петрачкова. – М.: Финансы и статистика, 1993. – 560 с.